

HZ. MUHAMMED DÖNEMİNDE MEDİNE'DE İKTİSADÎ HAYAT HZ MOHAMMED PERIOD OF ECONOMIC LIFE IN THE MEDINA

CEM TÜYSÜZ

Dr. Öğr. Üyesi Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asist. Prof. Dr. Kafkas University, Faculty of Art and Sciences, Department of History
ctuysuz70@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-1470-1839>

ZEHRA HİRA

Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kafkas University, Social Sciences Institute

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.06.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.09.2018
Sayfa-*Pages* : 447-484

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3960>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

HZ. MUHAMMED DÖNEMİNDE MEDİNE'DE İKTİSADÎ HAYAT
HZ MOHAMMED PERIOD OF ECONOMIC LIFE IN THE MEDINA

CEM TÜYSÜZ-ZEHRA HİRA

Öz

Bu araştırmanın konusu ve amacı, Hz. Peygamber döneminde Medine'deki iktisadî hayatın tarım, hayvancılık ve ticaret başlıkları açısından incelenmesi ve değerlendirilmesidir. Bunun için ilk başlıkta İslam'da iktisadın mahiyetine ve önemine vurgu yapılacaktır. İkinci başlıkta genel olarak Arabistan'da tarım ve özelde Medine ve çevresinin doğal yapısı, Medine'nin tarım arazileri, tarım ürünleri ve tarım ürünlerinin vergilendirilmesi ele alınacaktır. Üçüncü başlıkta Hz. Peygamber döneminde hayvancılığın yeri ve önemi, yetiştirilen hayvanlar, bunlardan elde edilen ürünler ve hayvanların vergilendirilmesi açıklanacaktır. Dördüncü başlıkta ticaret yolları, panayırlar, ticaret kervanları, hicretten önce ve sonra Medine'de ticaret, kullanılan paralar ve ticaret mallarının vergilendirilmesi hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Hayvancılık, Ticaret, Vergi, Medine.

Abstract

The subject of this research, the economic life of the Prophet in Medina agriculture, livestock and trade is examined and evaluated in terms of titles. In the introduction, informed firstly the subject, purpose, method and resources of research, then the basis of Islamic economics, the importance of economics in Islam, and the approach of Islam to basic economic concepts.

In this context, in Islam, the importance and importance of economics will be emphasized in the first chapter. Second chapter will focus on agriculture in Arabia in general and the natural structure of Medina and its surroundings in particular, taxation of Medina's agricultural lands, agricultural products and agricultural products. In the third chapter, the importance of livestock in the period of Hz. Muhammad, the animals raised, the products obtained from them and the taxation of animals will be explained. In the fourth chapter, trade routes, fairs, trade caravans, trade before and after Medina, information on the taxation of trade and used goods will be given.

Key Words: Agriculture, Animal Husbandry, Trade, Tax, Madinah.

Giriş

Hicretten önce Yesrib adıyla anılan¹ ve Hz. Peygamber'in nuruyla aydınlandığı için günümüzde “el-Medinetü'l-münevvere” ismi verilen² Medine şehri, “cahiliye” dönemini yaşamıştır. Dolayısıyla Arapların İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını hicret öncesi Medine'de gözlemek mümkündür.³

Coğrafi bakımdan korunaklı bir şehir olan Medine'nin hicret öncesi yaklaşık on bin kişilik demografik yapısının büyük çoğunluğunu putperest Araplar, geri kalanını ise ehli kitap Yahudiler oluşturmuştur. Kabile asabiyetinin esas belirleyici rolü sebebiyle şehirde merkezî bir siyasî otorite kurulamamıştır.⁴ Ancak Yahudiler arapların bu zaafını kullanarak Evz ve Hazrec kabilelerini sürekli birbirlerine düşürmüşler ve şehirde ticarî hâkimiyeti ellerine geçirmişlerdir. Araplar arasındaki birlik ancak hicretle birlikte İslâm'dan sonra mümkün olabilmıştır.⁵ Hicret öncesi Yahudilerin kontrolünde olan pazarlar (sûk/esvâk) ortak yaşam alanı olarak kullanılmıştır.⁶ Yine nüfusun çoğunluğu ziraatla uğraşmakla birlikte, Hz. Peygamber'in hicret etmesinden sonra on yıl gibi bir sürede şehirde iktisadî anlamda gelişmenin ve büyümenin sağlandığı, sosyal ve kültürel seviyenin arttığı gözlemlenmiştir.⁷

Hicret sonrası Hz. Peygamber'in faaliyetleri, Medine'de kurulan iktisadî yapının temel esaslarını ortaya koymuş, bundan sonraki uygulamaların belirleyicisi olmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber döneminde Medine'deki iktisadın anlaşılması bakımından İslâm'da iktisadın yeri ve önemi konusunun ele alınması uygun olacaktır.

1. İslam ve İktisat

Bu başlık altında klasik kaynaklara başvurmak suretiyle İslam'ın iktisat anlayışı, iktisada verdiği önem ve iktisat bilimindeki temel kavramlara yaklaşımı hakkında bilgiler verilecektir. Böylece tarım, hayvancılık ve ticaret bağlamında ele alınacak olan iktisada ilişkin teorik bir zemin oluşturmaya çalışılacaktır.

¹ Bu isim, buraya ilk yerleşen kişi olduğu rivayet edilen Yesrib b. Vâil b. Kâyine b. Mehlâbil'in isminden gelmektedir. Semhûdî, Ali, b. Abdullah b. Ahmed (ö. 911/1505), *Vefâü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1999, I, 125.

² Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Medine”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, 305-306.

³ Mustafa Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*, Araştırma Yay., Ankara 2015, s. 40.

⁴ Tahsin Koçyiğit, “Asabiyetten Uhuvvete -Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.v) İslâm Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2015) I/41, s. 13. 9-42.

⁵ Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, I, 17; Asım Köksal (d. 1913-ö. 1998), *İslam Tarihi*, Şamil Yay., İstanbul 1987, X, 22; Hamdi Yazır (d. 1878-ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1982, IV, 2426-2427.

⁶ M. Ali Kapar, “Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Ensar Yayınları, İstanbul 2007, I, 117; Mustafa Ağırman, “Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırma ve Hicret Projesi”, *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* (1998), I/2, s. 61. 57-85.

⁷ Âdem Apak, “Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 20-22 Nisan 2007 [*İslami İlimler Dergisi Yayınları*], 2007, s. 316, 319. 315-324), Fatih Açıık, “Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı”, *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, (2015), sayı: 52, s. 301. 285-309.

1.1. İslam'da İktisat Kavramı ve Önemi

Sözlükte “aşırıya gitmemek, ölçülü olmak, tasarruf etmek, orta yolu izlemek, tutumlu olmak, biriktirmek” gibi anlamlara gelen⁸ iktisat, terim olarak “çeşitli malların ve hizmetlerin nasıl üretildiğinin, bunların ihtiyaç sahipleri arasında nasıl değiştirildiğinin ve üretim faktörlerine düşen payın ne şekilde bölüştüğüünün açıklandığı ilim” şeklinde tarif edilmektedir⁹ ve İslam dininin temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim'de ve Sünnette teknik anlamda bir iktisat kavramı yer almamakla birlikte, kelime “doğru, orta ve ortalama yol” anlamında kullanılmaktadır.¹⁰ İktisat kelimesinin doğru ve orta yol anlamı, kelimenin iktisat bilimine ilişkin teknik anlamıyla da örtüşmektedir.¹¹ Nitekim İslam âlimleri iktisadî “harcama/tüketim (nafaka)” içinde konumlandırmışlar, israfı kınamışlar ve iktisadî övmüşlerdir.¹²

İslam iktisat anlayışında “kaynakların bolluğu” düşüncesi mevcuttur. Zira üretim yapabilmesi için her türlü tabii kaynak insanın hizmetine sunulmuştur.¹³ Ancak bu nimetlerden üretim yoluyla elde edilenler bir süre sonra azalıp bitebilir.¹⁴ O halde yapılması gereken, iktisat biliminin kurallarına uyarak üretim faaliyetlerinde bulunmaktır. Çünkü iktisadî imkânlar da belli ölçüde sunulmuştur.¹⁵ Dolayısıyla farklı uzmanlık alanlarının işbirliğinden yararlanmalıdır.¹⁶

İnsanoğlunun geçim arayışında harcadığı emek, ihtiyacı karşılamaya yöneliktir. Bu konuda ulaşılmak ve devamlılığı sağlanmak istenen öncelikli hedef Kur'an-ı Kerim'de aç kalmamak ve güvenlik içinde olmak şeklinde belirlenmiştir.¹⁷ Bu iki temel hedef bakımından insanlar buldukları yere göre faaliyetlerine yön vermeli ve mala karşı haris olup sürekli mal biriktirip atıl vaziyette saklamaktan kaçınmalıydılar.¹⁸ Netice olarak, en iyi ve en çok fayda sağlayacak bir tarzda tüketmek ve yenilerini üretmek için “iktisadî yol” takip edilmelidir. Zira Hz. Peygamber'in “*Dünyayı istemede güzel davranın. Her şey ne için yaratılmışsa onun için kolaylaştırılmıştır*”¹⁹ sözü, en az

⁸ Ali Şafak, *Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1992, s. 206; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul 1998, s. 192.

⁹ Orhan Oğuz, *İktisada Giriş*, MÜ., Yay., İstanbul 1992, s. 5.

¹⁰ Ayetler için bkz. Mâide Suresi, 5/66; Tevbe Suresi, 9/42; Nahl Suresi, 16/9; İsrâ Suresi, 17/ 29; Lokman Suresi, 31/32; Fâtır Suresi, 35/32. Hadisler için bkz. Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/918), *el-Mu'cemü'l-Evsat*, Dâru'l-Harameyn, Kahire, ty., VII, 25; İbn Asâkir, Ali b. Hüseyin (ö. 571/1175), *Mu'cemü'ş-Şuyûh*, Dâru'l-Beşâir, Dimaşk 2000, II, 750; Ali el-Kârî, Nureddîn (ö. 1014/1605), *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Dâru'l-Fikr, Lübnan 2002, VIII, 3165.

¹¹ Celal Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, Şamil Yay., İstanbul 1980, s. 26.

¹² Gazâlî, Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu Ulûmiddîn*, çev., Mehmet A. Müftüoğlu, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1989, III, 497-498. İslam'da dengeli tüketim için bkz. Muhammed Necatullah Siddîkî, *İslam Ekonomi Düşüncesi*, çev. Yaşar Kaplan, Bir Yay., İstanbul 1984, s. 61. İsrâf İbn Haldun'un “tavırlar nazariyesi” diye bilinen devletin beş tavrından (galibiyet, istibdat, rehavet, kanaat, israf) biridir ve devlet çökene kadar şifa bulamayacak müzmin hastalık şeklinde vasıflandırılmıştır. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2017, s. 399-401.

¹³ İbrahim Suresi, 14/34. Ayrıca bkz. Nahl Suresi, 16/18.

¹⁴ Nahl Suresi, 16/96.

¹⁵ Hicr Suresi, 15/20-21.

¹⁶ Leyl Suresi, 92/4.

¹⁷ Kureyş, 4.

¹⁸ Buhârî, *Sahih*, “Rikak”, 5, 10; Müslim, *Sahih*, “Zekât”, 38, 39.

¹⁹ İbn Mâce, *Sünen*, “Ticârât”, 2.

masrafla en yüksek verimi elde etmeyi öğreten iktisat bilgisinin servetten üstün olduğunu ortaya koymaktadır.²⁰

1.2. İslam'ın Temel İktisat Kavramlarına Yaklaşımı

İslam'da ihtiyaç, toplum düzeninin sağlanması bakımından ikinci derecede gerek duyulan “hâcî maslahatlar” başlığında ele alınmış ve ister genel ister özel olsun “zarurî maslahat” düzeyinde kabul edilebileceği belirtilmiştir. İhtiyacın karşılanmasında ise toplumun gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın orta yol (itidal) esas alınmıştır.²¹ Teşebbüs faktörü İslam iktisadıyla ilgili konuları ele alan klasik kaynaklarda emek faktörünün içinde ele alınarak değerlendirilmiş olduğundan, bu kaynaklarda üretimin tabiat, emek ve sermaye olmak üzere üç faktöründen bahsedilmektedir.²²

Tabiat/toprak, üretimin en temel faktörüdür. İktisadî faaliyetler bir şekilde toprağa dayalı olarak yapılmaktadır. Kur'an'da insanın dünyaya tam hâkim olması, dünya nimetlerinden istifade etmesi istenmektedir.²³ İslam'da arazi mülkiyetine ilişkin ikta, ihya, tahcir, uygulamalarının yanı sıra öşür ve harac gibi vergilendirmelerin, tabiatın atıl bırakılmamasına yönelik işlemler olduğunu söylemek mümkündür.²⁴

Emek kavramı için İslam iktisadında “amel” veya “sa'y”; emeğin karşılığı için “ücret” veya “kesb/iktisab”; işi yapan emek sahibi için “âmil”, işin sonunda ücret alan için “ecîr” gibi kelimeler kullanılmıştır. Bunların günümüzdeki işçi sınıfının emeğini ifade etmek için kullanılması mümkün olduğu gibi, işveren ya da kendi işinde çalışan girişimci için kullanılması da mümkündür.²⁵ Kur'an-ı Kerim'de emek doğru, faydalı ve güzel olması bakımından “amel-i salih” diye isimlendirilmekte ve böylesi emek sahipleri övülmektedir.²⁶

Sermaye, İslam iktisadına göre insanların ürettiği ya da üretim için ayırdığı aletler, makinalar, bunların bulunduğu fabrikalar, imalatta kullanılacak hammaddeler, kısaca başta para olmak üzere gelir getirecek her türlü vasıta.²⁷

İslam düşüncesindeki tevekkül anlayışı servet biriktirmeye ve bundan sermaye oluşturmaya engel teşkil etmemektedir. Nitekim “*Birbirlerine iş gördürmeleri için,*

²⁰ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 31. İslam'da teşvik edilen iktisadî büyüme bkz. Ömer Faruk Habergetiren, *İslam Hukukunda Sermaye ve Sermaye Hareketleri*, Kitabî Yay., İstanbul 2015, s. 186.

²¹ *Mecelle*, haz. Ali Himmet Berki, Hikmet Yay., İstanbul 1982, s. 21 (md. 32); Muhammed Tahir b. Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Vecdî Akyüz-Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul 1988, s. 143. İktisat biliminde ise ihtiyaç “artma ve doyma eğilimi gösteren, devamlı olan, giderilmediğinde insanların yaşama zorluğu çektiği, doyurulduğunda haz, doyurulmadığında elem veren bir duygu” şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Oğuz, *İktisada Giriş*, s. 5.

²² Muhammed el-Mübarek, *Nizâmü'l-İslâmî'l-İktisâdî*, s. 32; Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 35.

²³ Mülk Suresi, 67/15.

²⁴ Muhammed Bakr es-Sadr, *İslam Ekonomisinin Genel Yapısı*, çev. Mehmet Keskin, Sadeddin Ergün, Rehber Yay., Ankara 1993, II, 745.

²⁵ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 116. Emek ve karşılığı olarak ücret için bkz. Habergetiren, *Sermaye Hareketleri*, s. 30.

²⁶ Beyyine Suresi, 98/7. İktisat biliminde “aktif faktör” de denen emek ile insanın bedenî ve zihnî gücü kastedilmektedir. Bu sebeple, dışa bağımlılığın azaltılması için işbölümünün yani emeğin uzmanlaşması, ülkenin nüfus yapısı ve bunun nicelik-nitelik yönünden durumunun üretime etkileri söz konusu edilmektedir. Oğuz, *İktisada Giriş*, s. 15 vd.

²⁷ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 104. Zekat sermaye ilişkisi için ayrıca bkz. S. A. Sıddîki, *İslam Devletinde Mali Yapı*, Fikir Yay., İstanbul 1968, s. 20 vd.

kimini kimine, derece derece üstün kıldık"²⁸ ayetinde malî bakımdan derece üstünlüğüne, diğer bir ifadeyle sermaye farklılığını işaret edilmektedir. Yine İslam iktisadında özel mülkiyet ilke olarak kabul edilip toplumsal mülkiyet istisna sayılmadığı gibi, toplumsal mülkiyet ilke kabul edilip özel mülkiyet de istisna sayılmaz. İslam dengeli bir tavır takınarak mülkiyetlerden hiçbirini kural dışı saymaz. İslam'da iktisadî manada şahıslara tanınan özgürlük "onu insanlık için hayırlı bir araç haline getiren ideal ve değerlerle sınırlı bir hürriyet" şeklinde tanımlanabilir.²⁹ Sonuç itibarıyla İslam, üretim yönetiminin, servet dağılımının ve hizmetlerin fertlere ve gönüllü kuruluşlara devredildiği, herkesin istediğini makul fiyata alıp satma özgürlüğüne sahip olduğu bir sistemdir ve üretimin unsurları İslam iktisadında dengeli bir işbirliği yürütmektedir.³⁰

2. Hz. Peygamber Döneminde Medine'de Tarım

Medine, doğal coğrafi şartları bakımından hububatın yetişmediği taşlık vadi içinde kurulan Mekke'nin aksine verimli topraklara sahiptir. Bu şehir, güneydoğu-güneybatı istikametinde Eyr dağı ve kuzeyinde Uhud dağı olmak üzere üç yönden dağlık arazi ile çevrelenen, güneye doğru uzanan verimli bir ovada kurulmuştur.³¹ Şehrin güney ve doğu taraflarında sık hurma ağaçları ve evleri çevreleyen meyve ağaçları yer almıştır.³² Medine'nin kurulduğu ovanın en belirgin özelliği, Arabistan'da nadir bulunan tatlı su kaynaklarının bu bölgenin güney kısımlarında oldukça bol olmasıdır. Bu kaynakların varlığının Akik, Kanat, Buthan, Ranuna, Mahzur ve Müzeynep isimli vadilerin yapısıyla alakalı olduğu söylenebilir. Zira buraları diğer zamanlarda kurumakla birlikte, özellikle bahar yağmurları neticesinde suyla dolmaktadır. Yağmurun çok yağdığı zamanlarda ise sel sularının yol açtığı taşkınlar yaşanabilmektedir. Dolayısıyla bu vadiler yer altı su kaynaklarını beslemekte ve Medine'de sulamaya dayalı tarımın en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Medine'nin bütün vadilerinin su akıntıları, kuzeye doğru giderek, Zeğabe mevkiinde birleşmekte ve İzam vadisinden batı istikametine sahile doğru akarak Kızıldeniz'e kadar uzanmaktadır.³³

Buraya kadar anlatılanlar, Medine civarının tarıma müsait arazileri hakkında fikir vermektedir. Bundan sonra Medine sınırları dâhilindeki tarım arazileri hakkında bilgiler verilecek ve ardından tarım ürünleri konusu ele alınacaktır.

2.1. Medine'nin Tarım Arazileri

Medine'deki Arapların ve Yahudilerin tarımla uğraşmaları ve bölgede yaşayanların geçimlerini bununla sağlamaları, şehrin yakın çevresinde verimli arazilerin bulunduğunu göstermektedir. Bu bakımdan civardaki vadiler, Medine ile Tâif arasında benzerlik kurmayı mümkün kılmıştır. Nasıl Tâif şehri civarını beslemişse aynı şeyi

²⁸ Zuhruf Suresi, 43/32.

²⁹ es-Sadr, *İslam Ekonomisinin Genel Yapısı*, III, 290.

³⁰ Faruk Yılmaz, *İslam Ekonomi Felsefesi*, Berikan Yay., Ankara 2011, s. 39

³¹ Abdullah b. Abdülaziz b. İdris, *Müctemu'l-Medîneti fî Ahdi'r-Resûl Sallallâhu Aleyhi ve Sellem*, Riyad, 1992, s. 19-20.

³² Fr. Buhl, "Medine", *MEB., İslam Ansiklopedisi (İA)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, VII, 460.

³³ Muhammed Hamidullah, "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-Ekonomik Hayat", Trc. İhsan Süreyya Sırma, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, I, 102.

Medine de yapmıştır. Medine'nin meşhur üç vadisinden biri olan Buthân vadisi bu bağlamda önemli rol oynamıştır. Bol su kaynakları ve verimli arazilerinin çokluğuyla bilinen bu vadede sürgün edilinceye değin Nadiroğulları tarımla ve bağ bahçe işleriyle uğraşmışlardır.³⁴

Medine'nin meşhur diğer iki vadisi olan Kanât ve Akîk vadilerinde de birçok verimli tarım arazisinden bahsedilmektedir. Örneğin Bedir savaşının yapıldığı bölgeye çok yakın olan Sadrž köyü hurma ve tahıl yetiştirmek için son derece elverişli araziye ve yeterli sulama yapacak kadar kuyuya sahiptir.³⁵ Fûr', Fağve gibi hurma ve tahıl ziraatı için verimli tarım alanlarının bulunduğu Uruc vadisi de benzer özelliktedir.³⁶

Uhud dağı ile Medine arasında bulunan Şavt arazisi, bağ bahçe işlerinin yapıldığı bir tarım bölgesidir. Burası, İslam ordusu Uhud savaşına giderken üç yüz kişilik taraftarıyla Abdullah b. Übey b. Selûl'un ordudan ayrıldığı ve Medine'ye geri döndüğü yer olarak kayıtlara geçmiştir.³⁷

Medine'ye yaklaşık iki fersah uzaklıkta Benî Kurayza topraklarında bulunan Buâs mevkiinde tarım arazileri mevcuttur. Burası Evs ve Hazrec kabilelerinin hicretten önceki savaşlarından birinin gerçekleştiği ve savaşa adının verildiği yerdir. Bu savaşta Evs kabilesinin Hazrec kabilesinin hurmalıklarını yaktığına ilişkin bilgiye dayanarak bölgedeki tarım faaliyetlerinin bağ bahçe şeklinde olduğu söylenebilir.³⁸

Medine civarındaki tarım arazilerinden bir diğeri, Sevik gazvesinde adı geçen Ureyd vadisidir. Bedir savaşının intikamını almaya yemin etmiş olan Ebû Süfyan'ın, beraberindekilerle birlikte bölgeye gelip vadedeki iki evi, hurma bahçelerini ve ekinleri ateşe verdiği ve burada çalışan ensardan Ma'bed b. el-Amr'ı işçisiyle birlikte öldürdüğüne kaydedilmesi sayesinde bölgede tarım yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁹

Yukarıda bilgiler Hz. Peygamber döneminde Medine'de hem Evs ve Hazrec kabilelerinin hem de Kurayzaoğullarının ve Nadiroğullarının tarımla uğraştıklarını göstermektedir. Yine tarım arazileriyle ilgili bilgiler toplu olarak dikkate alındığında şunlar söylenebilir: Hz. Peygamber döneminde hayvancılıkla uğraşan bedeviler dışındaki yerleşik nüfusun tarım yapılabilen sulanabilir bereketli topraklarda yaşayanlarının temel ekonomik faaliyetinin ziraat olduğu açıktır. Gıdanın sürekli tüketilen bir ihtiyaç olduğu göz önünde bulundurulduğunda, sulama imkânı kıt ve tarıma yeteri kadar elverişli olmayan arazilerde yaşayanların ise yine imkânlar ölçüsünde ziraatı ihmal etmedikleri de söylenebilir.⁴⁰

³⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 446.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, I, 142.

³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I, 145.

³⁷ Halife b Hayyât, Ebû Amr (ö. 240/854), *Târîhu Halîfeti İbn Hayyât*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1397, s. 66; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 372.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, I, 531. Buas için bkz. Asri Çubukçu, "Buas", *DİA*, VI 340.

³⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 181; İsmail Yiğit, "Sevik Gazvesi", *DİA*, XXXVI, 585.

⁴⁰ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 156.

2.2. Tarım Ürünleri

Hz. Peygamber döneminde Medine'de en çok tüketilen günlük temel gıda maddelerinin tespitinde “fitre miktarı” ölçütü oldukça önemli bilgiler vermektedir. Çünkü fitre konusuyla ilgili rivayetler, dönemin temel gıda maddelerini göstermektedir. Buna göre hurma, kuru üzüm ve arpanın fitre miktarı bir sa‘ (yaklaşık 3,33 kg), **buğday** ve aynı hükümde olan buğday unu ve kavut için ise bunun yarısı olarak yaklaşık 1,66 kg'dır ve bu oranları hicretin ikinci yılından itibaren her Müslümanın fitre olarak vermesi gerekmektedir.⁴¹

Burada buğdayın fitre ölçüsünün diğerlerinin yarısı kadar olmasından, diğer gıda maddelerine göre üretiminin daha az yapıldığı ve fiyatının daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hasan el-Basrî'den rivayet edildiğine göre, Basri Camii minberinde ramazan ayının son günü hutbe irat ederken İbn Abbas, Hz. Peygamber'in buğday ölçüsünü yarım sa‘ olarak tespit ettiğini söylemiştir. Bununla birlikte Hz. Ali Basra şehrine gelip buğday fiyatlarının ucuzladığını görünce, Allah Teâla'nın nimetleri bollastırıp Müslümanlara genişlik verdiğini ve bu sebeple, diğer gıda maddelerinde olduğu gibi buğdaydan da bir sa verilmesini tavsiye etmiştir.⁴²

Hz. Peygamber zamanında Medine'de karpuz, kabak, soğan, sarımsak, salatalık ve pırasa gibi sebzelerin yetiştiği bilinmektedir.⁴³ Örneğin bir keresinde Hz. Peygamber'e içinde kurutulmuş et olan kabak yemeği ikram edilmiştir.⁴⁴ Yine salatalığın ve karpuzun yaş hurma ile birlikte yendiğine dair rivayetler bulunmaktadır.⁴⁵ Hz. Peygamber'in soğan, sarımsak gibi koku yayan yiyecekleri yiyenlerin insanları rahatsız etmemeleri için mescitlerden uzak durmalarını istemesine yol açan hadislerin varlığı,⁴⁶ bu yiyeceklerin diğer sebzelere nazaran daha fazla tüketildiği konusunda bir fikir vermektedir.

Söz konusu gıda maddeleri hakkındaki bütün bu bilgiler, bunların gündelik yaşamda yerinin olduğunu, fakat fitreye dâhil edilmemesinden ötürü, dönemin temel gıda maddeleri içinde yer almadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Hz. Peygamber döneminde hurma ve üzüm meyve olarak, arpa ve buğday da hububat cinsinden tarımı yapılan başlıca gıda maddeleri olmuştur. Hicretin ikinci yılının Şaban ayında getirilen fitre yükümlülüğünün hurma, kuru üzüm, arpa, buğday ve süzme peynirini içermesi, iki bakımdan önemlidir. Birincisi, bu maddelerin fitreye tabi tutulması bunların o dönemin temel gıda maddeleri olduğunu göstermektedir. İkincisi, bunların günlük tüketiminin

⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 12; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 248; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, VI, 394. Konuyla ilgili hadisler için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Fıtır”, 1, “Zekât”, 74, 76; Müslim, *Sahih*, “Zekât”, 4, 12; Nesâî, *Sünen*, “Zekât”, 35; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Zekât”, 18; Tirmizî, *Sünen*, “Zekât”, 35.

⁴² Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Zekât”, 22. Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde buğday fıtır sadakası olarak ½ sa ölçüsünde ödenmiştir. Kamil Miras, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Yedigün Matbaası, Ankara 1984, V, 393.

⁴³ Belâzûrî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 66.

⁴⁴ Konuyla ilgili hadisler için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Et'ime”, 3; Müslim, *Sahih*, “Eşribe”, 21; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Et'ime”, 22.

⁴⁵ Konuyla ilgili hadisler için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Et'ime”, 39; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Et'ime”, 44; Nesâî, *Sünen*, “Et'ime”, 56.

⁴⁶ İlgili rivayetler için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Salât”, 76; Müslim, *Sahih*, “Mesâcid”, 17; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Et'ime”, 41; Nesâî, *Sünen*, “Et'ime”, 34.

dolaylı olarak yıllık kişi başına tüketim miktarını göstermesidir.⁴⁷ Örneğin Hz. Peygamber'in hanımlarından Sevede'ye Hayber ganimetinden seksen vesk hurma ve yirmi vesk arpa vermesi, yıllık ortalama hurma tüketimini göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁸ Medine'de Nadiroğulları ve Kurayzaoğulları Yahudilerinden elde edilen ganimetler arasında hurmanın ilk sırada yer alması, bunların öncelikle hurma üretimiyle meşgul oldukları hakkında fikir vermektedir.⁴⁹ Hicretin ilk yıllarında maddi imkânların yetersizliğinden ötürü temel beslenme ürünlerinin hurma ve sudan ibaret kalmış olması bu ürünün hayati değerini ortaya koymaktadır.⁵⁰

2.3. Tarım Ürünlerinin İktisadi Faydası

Medine'de en çok üretimi yapılan ve gıda maddesi olarak tüketilen hurma, diğer yandan işlenmemiş hammadde vazifesi görmüştür. Bu yöyle hurma için “meyvesi gıda, yaprağı ışık, dalı yapı, gövdesi yakıt, lifi ip, yaprağı sepet ve kütüğü kaptır” denmiştir.⁵¹ Nitekim Mescid-i Nebevî'nin ve Hz. Peygamber ailesi için “hâne-i saâdet” adı verilen odaların yapımında hurma kütüğü direk, hurma yaprağı tavan kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır.⁵² Hurma lifinin yumuşak olması sebebiyle bu lifle Hz. Peygamber dönemi Medine'sinde yataklar ve yastıklar doldurulmuştur.⁵³ Yine “asb/usüb” denen yapraksız hurma dallarının Kur'ân-ı Kerîm'in yazılışında malzeme olarak kullanılması,⁵⁴ “acve” türü hurmadan ilaç yapılması,⁵⁵ Cabir b. Abdullah'ın Uhud savaşında şehit olan babası Abdullah b. Amr'ın borcunu Hz. Peygamber tavsiyesi doğrultusunda hurmayla ödemiş olması,⁵⁶ hurmanın hem ağacıyla hem de meyvesiyle Hz. Peygamber'in ve sahabenin gündelik yaşantısında vazgeçilmez bir iktisadî yerinin bulunduğunu göstermektedir.⁵⁷

Bölgede üretimi yapılan diğer bir gıda maddesi olan üzüm, taze meyve olarak veya kurutulularak yendiği gibi, kuru üzüm ya hoşaf ya da sirke yapımında da

⁴⁷ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s 160-161.

⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII, 56.

⁴⁹ Belâzûrî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 21.

⁵⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 52; Buhârî, *Sahih*, “Hibe”, 1, “Rikâk”, 17; Müslim, *Sahih*, “Zühd”, 28.

⁵¹ Bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 161.

⁵² Buhârî, *Sahih*, “Salât”, 67; Müslim, *Sahih*, “Sıyâm”, 216. Mescid-i Nebevî'de minber yapılmadan önce Hz. Peygamber'in yaslanarak hutbe okuduğu “hannâne direği” denilen hurma kütüğü, minber konulup Hz. Peygamber kendisini terk edince gebe develerin iniltisine veya çocuk ağlamasına benzer bir ses çıkarmış ve Hz. Peygamber'in onu eliyle okşaması üzerine bu ses kesilmiştir. Buhârî, *Sahih*, “Cum'a”, 26, “Menâkıb”, 25. Hurmanın “aydâne” denilen ve yirmi metreye kadar uzayabilen cinsinden kereste ve odun yapılarak daha çok inşaat malzemesi olarak faydalanılmıştır. Yine hurma kütüğünden “nakîr” adı verilen bir tür fiçi yapılmıştır. Nebi Bozkurt, “Hurma”, *DİA*, XVIII, 391.

⁵³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 49.

⁵⁴ Hurma dalı dışında Kur'an-ı Kerim yazıldığı diğer malzemeler hakkında bkz. Osman Eskicioğlu, *Nüzulünden İtibaren Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, TDV. Yay., Ankara 1989, s. 77.

⁵⁵ Buhârî, *Sahih*, “Et'ime”, 43, “Tıb”, 52, 56; Müslim, *Sahih*, “Eşribe”, 155; Tirmizî, *Sünen*, “Tıb”, 22. Hz. Peygamber'in bizzat kendi eliyle dikmesi ve hakkında bereket duası yapmasından ötürü acvenin bu özelliğe sahip olması hakkında bkz. Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1983, IX, 371-372.

⁵⁶ Bkz. Buhârî, *Sahih*, “Büyü”, 51; Nesâî, *Sünen*, “Vesâyâ”, 4.

⁵⁷ Hz. Peygamber'in, içinde kuru hurma (temr) bulunan bir evin aç kalmayacağını, buna karşın içinde kuru hurma bulunmayan ev halkının aç olduğunu söylemesi, hurmanın gıda olarak o dönemdeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Rivayetler için bkz. Müslim, *Sahih*, “Eşribe”, 152, 153; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Et'ime”, 41.

kullanılmıştır. İçki yasağından sonra⁵⁸ üzümün şarap imalatında kullanılması sona ermiştir. Hz. Peygamber şarap imalatıyla bağlantılı olarak bağcılıkla uğraşanların hoşaf ve sirke üretimine yönelmelerini salık vermiştir. Bunun için de üzümün çabucak mayalanmasına yol açan toprak ve ahşap kaplarda değil, deri kırbalarda bekletilmesini istemiş, hoşaf yapımı için yarım gün, sirke yapımı için ise iki günlük bekletme süresini uygun bulmuştur. İçkiye dönüşme tehlikesinden ötürü bundan fazla bekletmeye müsaade etmemiştir.⁵⁹

Hurma ve üzüm gibi meyve türü gıda maddesinden sonra tahıl türü gıda maddelerine bakıldığında, orta halli bir ailenin temsilcisi olarak Hz. Peygamber'in ve ailesinin çoğunlukla arpadan yapılan ekmeği yemesinden hareketle,⁶⁰ o dönemde Medine'de arpanın buğdaydan daha çok tüketildiği söylenebilir. Özellikle hicretin ilk yıllarında Hz. Peygamber'in ve ailesinin bulabildiklerinde arpadan yapılmış ekmeği yedikleri, bunun dışında pek çok gece yiyecek bir şey bulamadan uydukları, Hz. Aişe'den rivayetle Peygamber ailesinin üç gün peşi peşine doyasıya arpa ekmeğini yeme imkânı bulamadıkları kaydedilmiştir.⁶¹ Bu bilgiler muhtemelen Hayber'in fethedilmesine kadar durumun bundan pek farklı olmadığı sonucuna götürülebilir.

Hz. Peygamber'in kişi başına yıllık tüketimlerini esas alarak aile fertlerine verdiği arpa miktarlarının ortalama vesk⁶² ölçüsü dikkate alındığında, arpanın hurma kadar olmasa da⁶³ dönemin Medine mutfağının vazgeçilmezleri arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Vâkîdî'nin kaydettiği bilgiye göre, buradan her bir hanımına 20 vesk, Hz. Abbas'a 200 vesk, Hz. Ali'ye 85 vesk, Hz. Fatıma'ya 200 vesk, Üsâme b. Zeyd'e 150 vesk, Mikdad b. Amr'a 15 vesk arpa verilmiştir.⁶⁴

2.4. Tarım Ürünlerinin Vergilendirilmesi

Kur'an-ı Kerim'de tarım ürünlerinin vergisinin ayrıntısına girilmemiştir. Bununla birlikte konuyla ilgili ayrıntılı hükümlerin temelini oluşturan uygulamalar, İslam'ın ikinci kaynağı olan sünnet delili çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber zamanında Medine döneminde tarım ürünlerinin vergisinin alınması uygulamaları arazi ve sahipleri bakımından şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1) Tarım arazilerinin sulh veya savaş yoluyla fethedilmiş olması, 2) Tarım arazilerinin sakinlerinin Müslüman veya gayrimüslim olması, 3) Tarım arazilerinin yağmurla veya diğer yöntemlerle sulanması, 4) Tarım arazilerinin veya sahiplerinin özel statüye tabi tutulması.⁶⁵

Bu arazilerden alınan tarım ürünü vergileri de Müslümanlar için öşür (1/10) veya bunun yarısı olan nisfu'l-öşür (1/20), gayrimüslimleri için ise zirai ortaklık şeklinde uygulanmıştır. Uygulamaya bakılacak olursa Hz. Peygamber zamanında Medine, Taif,

⁵⁸ Mâide Suresi, 6/91.

⁵⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 186. Konuyla ilgili hadisler için bkz. Müslim, *Sahih*, "İman", 6; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Eşribe", 10; Nesâî, *Sünen*, "Eşribe", 19, 54; Dârimî, *Sünen*, "Eşribe", 13.

⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 52.

⁶¹ Diğer rivayetler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabâkâtü'l-kübrâ*, I, 306 vd.

⁶² Vesk ortalama 165 litrelik hacim ölçüsüdür. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 483.

⁶³ Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 34; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 200.

⁶⁴ Vâkîdî, *Megâzi*, II, 694.

⁶⁵ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s 172.

Yemen, Bahreyn, Hecer ve Dumetülcendel’de yaşayan Müslüman halktan öşür sistemine göre vergi alınmış; Hayber, Vadilkura, Teyma ve Fedek’teki gayri Müslimlerle zirai ortaklık kurulmuş olduğu görülmektedir. Örneğin Hayber’deki ortaklık ürünün yarı yarıya bölüşülmesi şeklinde olmuştur.⁶⁶

Tarım ürünlerinin öşür şeklinde vergilendirilmesinde arazilerin yağmur, akarsu ve çeşmeden yararlanma suretiyle doğal yollarla sulanması halinde onda bir vergi alınmıştır. Ancak Hz. Peygamber zamanında Medine’de bazı sahabenin tarım arazilerini sulamak amacıyla su taşıyan yirmi deve istihdam ettikleri bilinmektedir. Nitekim “sâniye” denen develerle kuyudan, “nâdiha” adı verilen develerle çeşmeden su taşınması yoluyla arazilerin sulanması durumunda yirmide bir oranında vergi alınması yoluna gidilmiştir.⁶⁷ Yirmide bir şeklinde verginin yarı yarıya düşürülmesi, bu konuda ne kadar çok emek harcandığının ve masraf yapıldığının göstergesi kabul edilebilir. Bunun yanında su kanallarının da tarım arazilerinin sulanmasında önemli bir yeri bulunmaktadır.⁶⁸ Nitekim Zübeyr b. Avvam ile bitişik tarlanın sahibi olan ensardan bir komşusu arasında geçen tartışma bu hususu teyit etmektedir. Olayda Hz. Peygamber Zübeyr b. Avvam’ın önce kendi bahçesini sulamasına ve ardından suyu aşağı bahçeye bırakmasına hükmetmiştir.⁶⁹

Öte yandan Medine döneminde “bazı değişik vergi mevzuları sadece muayyen bir bölgeye vazedildiği halde diğer bir bölgeye aynı çeşit mevzular vazedilmemiştir.⁷⁰ Mesela, Himyer meliklerine bazı zirai mahsuller üzerinde vergi vazedilmiş” şeklindeki tespit, vergi konulurken o bölgenin iktisadî ve iklim durumunun, ürünün o bölgedeki üretiminin dikkate alınmış olabileceğini göstermektedir.⁷¹

Hz. Peygamber’in öşür uygulamasına dair bilgilerden İslam hukukçularının çıkardığı sonuca göre, Müslümanların hâkimiyetine giren bir tarım arazisinden öşür alınabilmesi için arazinin ekilebilir olması yeterli olmamakta, bu topraktan bilfiil ürün alınması ve ürünün mevcut bulunması gerekmektedir. Yine öşür mükellefi olabilmek için Müslüman olmak şart koşulmuştur. Çünkü öşür, çoğunluk fakihlere göre zekâtın bir türü olarak ibadet niteliği taşıyan vergi sayılmıştır. Bunun için de öşür mükellefiyeti toprağın mülkiyetinden ziyade ürünün mülkiyetiyle alakalı görülmüştür.⁷²

⁶⁶ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 119; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 172.

⁶⁷ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 119.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I, 92.

⁶⁹ Ensardan olan komşu bu hükümle Hz. Peygamber’in akrabasına öncelik tanıdığını söyleyince Hz. Peygamber hurma ağaçlarının köklerine ulaşmaya kadar suyu aşağıdaki bahçeye salmamasını Zübeyr b. Avvam’dan istemiştir. Buhârî, *Sahih*, “Müsâkât”, 7; Müslim, *Sahih*, “Fezâil”, 36.

⁷⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 92.

⁷¹ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 75 vd. Ekilen toprağın hukuki durumu, vergi mükelleflerinin dini konumu, tatbik edilen sulama teknikleri ve diğer bazı faktörler de göz önünde bulundurularak vergi oranı İslam hukukunun ikinci kaynağı sayılan sünnetle belirlenmiş ve uygulamalarla geçerlik kazanmıştır. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s. 174.

⁷² Hanefî mezhebinde zekâtın ibadet yönü esas alınarak zekât yükümlülüğünde akıllı olmak ve bulûğ çağına ermek şart koşulmakla birlikte, tarım ürünlerinin zekâtında yani öşürde malî yükümlülük (meunet) anlamı öne çıktığı için, diğer mezheplerin görüşüyle uyumlu olarak, bu şartlar koşulmamıştır. Buna göre velâyet ve vesâyet altında bulunup henüz bulûğ ermemiş küçük çocukların ve akıl sağlığı yerinde olmayanların malından öşür verilmesi gerektiği hususunda fakihlerin görüşü birliği bulunmaktadır. Konu hakkında mukayeseli fihhi

Hz. Peygamber'in tarım ürünlerinin vergisine dair çok sayıdaki sözlü ve fiili sünneti, hurma, arpa, kuru üzüm ve buğdayın vergi mevzuu olduğunu gösterdiği gibi, tarım ürünlerinin hepsinin vergi konusu olduğunu gösteren rivayetler de bulunmaktadır⁷³ ve bunlar fakihler arasında görüş ayrılığına yol açmıştır.⁷⁴ Yine Hz. Peygamber'in "(Toprak mahsullerinden) yağmur ve nehir sularıyla sulananlarda onda bir, kova ile sulananlarda yirmide bir oranında zekât vardır"⁷⁵ ve "Beş veskten az üründe zekât yoktur"⁷⁶ şeklindeki hadisleri de tarım ürünlerinin vergisinin nisabı konusunda fikhî tartışmalara zemin oluşturmuştur.⁷⁷

3. Medine'de Hayvancılık

Arabistan'da tarıma elverişli arazilerin azlığı, hayvancılığın önem kazanmasının önemli etkenlerinden biri olarak görülebilir. Bunun yanında, iktisadî hayatın pek çok sahasında hayvanlardan yararlanılması da bu konuda önemli bir etkidir. Zira gıda, dokuma, ulaşım, nakliye, tarım arazilerinin sulanması gibi faaliyetlerde hayvanın bizzat kendisine, kas gücüne ve hayvandan imal edilen ürünlere ihtiyaç duyulması, hayvancılığın vazgeçilemez bir gelir kaynağı ve iktisadî hayatın çok önemli bir parçası olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde hayvancılığın yeri ve önemi hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

3.1. Hz. Peygamber Döneminde Hayvancılığın Yeri ve Önemi

Kur'an-ı Kerim'de bölgede yaşayan hayvanların istihdam alanına vurgu yapılarak iktisadî önemine işaret edilmesi, hayvancılığın bölgedeki yeri ve önemi hakkında oldukça değerli bilgiler vermektedir.⁷⁸ İslam'ın ilk yıllarından itibaren deve için "Kitâbu'l-İbil"⁷⁹,

görüşler için bkz. İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesit*, Kahraman Yay., İstanbul 1985, I, 225.

⁷³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 667; Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 55.

⁷⁴ Bu delilleri değerlendiren Ebû Hanîfe ot, odun, kamış ve meyvesiz ağaçlar gibi ziraat amacı olmaksızın yetişenler dışında bütün toprak ürünlerinin; Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed çürümeden bir sene kalabilen toprak ürünlerinin; İmam Mâlik ve İmam Şâfiî gıda maddesi özelliğine sahip olup bir yıl saklanabilen ürünlerin vergiye tabi olduğu düşüncesindedir. Bilmen, *Hukuk- İslamiyye ve İstılahatı Fikhiyye Kamusu*, IV, 79. Günümüzde Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır gibi ülkelerde Ebû Hanîfe'nin görüşü esas alınarak bütün toprak ürünleri zekâta tâbi sayılmaktadır. Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, XXXIV, 98.

⁷⁵ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 55.

⁷⁶ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 42.

⁷⁷ Beş vesk (653 kg) şartını koşan İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 42 hadisinin Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 55 hadisini beyan ettiği kanaatindedirler. Ebû Hanîfe ise Bakara suresi, 2/267 ve En'âm, 6/141 âyetleriyle ve Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 55 hadisiyle amel etmiştir. Bilmen, *Hukuk- İslamiyye ve İstılahatı Fikhiyye Kamusu*, IV, 81. Günümüzde Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır gibi ülkelerde çoğunluk görüşüne uyularak öşürde nisabın bulunduğu kabul edilmektedir. Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, XXXIV, 98.

⁷⁸ Nahl, 16/5-7, 80. Bu ayetlerde at, katır ve eşek için psikolojik faydaları yanında binet olma vasfına vurgu yapılmış olmasına karşın, diğer hayvanlar (en'âm) için ayrıca tüylerinden, sütlerinden, etlerinden istifade söz konusu olmuştur. Bu sebeple en'âm için bunların koyun, keçi, sığır ve deve olduğu yorumu yapılmıştır. Bkz. Yazır, *Hak Dini*, III, 16; Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III, 378. Bu ayette sayılan faydaların o dönem toplumunda ne denli önemli olduğu hakkındaki açıklamalar için bkz. Fahreddin Râzi, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, trc. Heyet, Akçağ Yay., Ankara 1992, XIV, 307.

at için “Kitâbu’l-Hayl”⁸⁰ gibi başlıklar altında bunların özelliklerini ele alan eserlerin yazılması dönem itibarıyla bu hayvanların önemini göstermektedir. Yine Medine’nin çevresindeki yerleşik/hadarî kabilelerden ganimet olarak devenin yanı sıra koyun, keçi ve bunlara nisbeten daha az da olsa sığırın alınmış olması,⁸¹ dönem itibarıyla hayvancılığın önemini ortaya koyan başka bir göstergedir.

Hız. Peygamber döneminde hayvancılığın yerini ve önemi anlatmak bakımından şu ifadeler oldukça özlü ve dikkat çekicidir: “*Bu hayvanlardan özelliklerine göre bir kısmının Arabistan’ın doğal su kaynaklarının kıtlığıyla bilinen çöllerinde sütü içecek; hurma dışında doğal yiyecek bulunmayan vahalarında eti gıda; göçebe hayat tarzı sebebiyle portatif evlere ihtiyaç duyulduğu için yünü ve derisi barınak; ipek ve pamuk gibi tekstil hammaddesi bitkiler yetiştirilmeye elverişsiz çoğu bölgelerde kılı ve yünü giysi; ulaşım ve taşımacılık sektöründe kendisi de binek ve yük taşıma aracı olarak bölge insanının temel ihtiyaçlarının büyük ekseriyetini karşılamaktaydı.*”⁸²

3.2. Yetiştirilen Hayvanlar ve İktisadi Faydası

Hız. Peygamber’in gerek binek gerek sağmal olarak deve, koyun, keçi, at, katır ve merkebe sahip olduğunun bildirilmesi,⁸³ Medine’de hangi hayvanların yetiştirilmiş olduğu hakkında fikir vermektedir. Zekât kalemleri içinde bulunması dolayısıyla sığırın Arabistan yarımadasında iktisadî bir değer taşıdığı da aşikâr olmakla birlikte,⁸⁴ yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi Medine’deki hayvancılığın arasında sığır yer almamaktadır.⁸⁵ Bu durum, şehrin bu türün yetiştirilmesine elverişli olmamasıyla açıklanabilir.

Dayanıklı ve çölün zorlu koşullarına ayak uydurabilme niteliğine sahip bulunduğu için, Arabistan yarımadasında ve konumuz özelinde Medine’de önceki zamanlarda olduğu gibi Hız. Peygamber döneminde de gıda, dokumacılık, ulaşım, nakliye, tarım arazilerinin sulanması, dericilik gibi alanlardaki öneminden dolayı hayvancılık alanında çoğunlukla deve yetiştiriciliğiyle meşgul olunmuştur.⁸⁶ Günlük gıda ihtiyacını karşılamak üzere kesilen deve sayısı olup, bir devenin yaklaşık yüz kişinin günlük gıda ihtiyacını

⁷⁹ Örneğin bkz. Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureb el-Esmâî (ö. 213/828), *Kitâbu’l-İbil*, thk., Hatim Salih Damin, Dimaşk, 2003.

⁸⁰ Örneğin bkz. Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ (ö. 208-823), *Kitâbu’l-Hayl*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed, Mektebetü’n-Nahda, Mısır 1986.

⁸¹ Hayber’den alınan ganimetin içinde sığırın da bulunması hakkında bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 208. Ayrıca bkz. *Buhârî*, “Megâzî”, 38. Konuyla ilgili ganimet türlerini ve miktarlarını gösteren tablo için bkz. Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 62-65.

⁸² Elnure Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 59.

⁸³ Safedî, Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, I, 91.

⁸⁴ Her ne kadar Medine’de sığır hayvancılığı yapılmamış olmakla birlikte, dönemin yarımadasında yeşil otluk ve bol sulu tarım arazilerine sahip bulunan güney bölgelerinde sığır hayvancılığı ve buna bağlı dericiliğin mevcut olduğu bilinmektedir. Bkz. Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, III, 406.

⁸⁵ Hız. Peygamber döneminde Medine’deki hayvancılıktan bahseden kaynakların sığırdan bahsetmemesi ve Hız. Peygamber’in sığır cinsinden bir hayvana sahip olduğuna dair herhangi bir rivayetin bulunmadığı hakkında bkz. Safedî, *el-Vâfi*, I, 91.

⁸⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm*, VII, 112.

karşılığında hesabına dayanmaktadır.⁸⁷ Deve birkaç hafta gibi uzun süre hiçbir şey yemeden içmeden üzerindeki ağır yükü uzun mesafeleri kat edebilen bir hayvan olduğu için, Hz. Peygamber döneminde en önemli ulaşım ve nakliye aracı olarak kullanılmıştır.⁸⁸ Kur'an'da devenin o dönem iktisadında dokumacılık alanındaki önemine vurgu yapılmıştır.⁸⁹ Dönemin konut ihtiyacını karşılaması bakımından çadır imalatında devenin yeri açıktır.⁹⁰ Hz. Peygamber zamanında kuyudan su çıkarılmasında, suyun taşınmasında ve tarım arazilerinin sulanmasında da deveden yararlanılmıştır.⁹¹ Yine Hz. Peygamber zamanında devenin paranın işlevini görecektir nitelikte malî bir değer olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Özellikle diyet ve mehir gibi malî sonuçları olan hukukî konularda da özellikle devenin gündeme gelmesi, ona biçilen iktisadî değerlerin bir göstergesi kabul edilebilir.⁹²

Hz. Peygamber zamanında pek çok iktisadî işlevi bulunan devenin sayısının çokluğu, deve çobanlığı gibi bir uzmanlık alanını da gerekli kılmış, develerin otlatıldığı yere bağlı olarak bu meslek *bedevî çobanlık* ve *mücavir çobanlık* şeklinde icra edilmiştir. Göçebe yaşayan bedevilerin yaptığı çobanlık, "sâime" denen ve yılın büyük bir kısmını otlaklarda geçiren sürülerle belli bir yere bağlı olmaksızın sürekli uygun meraları dolaşmak şeklinde özetlenebilir.⁹³ Bu kişiler uzun süre çölde kaldıklarından ve hayvan satmak için pazarlara gitmek dışında şehir hayatından uzak olduklarından dolayı hayatlarını sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda, kıyafet, ayakkabı, silah kılıfı gibi malzemeleri hayvanlardan temin etmişlerdir.⁹⁴ Mücavir çobanlık işini yürüten çobanlar ise genellikle belirli bir ücret karşılığında "likha" adı verilen sağlam develeri şehrin civarındaki elverişli meralarda otlatan, akşam olunca sağılmaları için bunları sahiplerine teslim eden kişilerdir.⁹⁵

Hz. Peygamber dönemindeki koyun ve keçinin etinden, sütünden, yününden ve derisinden çok yönlü olarak istifade edilmiştir. Örneğin, konut vazifesi gören ve "hubâ" denen çadırlar koyun yününden imal edilmiştir.⁹⁶ Dolayısıyla deri ve dokuma sanayiinde bu hayvanların çok önemli bir yeri olduğu açıktır. Müslümanların Hz. Peygamber zamanında ganimet olarak sayısı binlerle ifade edilen küçükbaş hayvana sahip

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, II, 423; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 17; *Buhârî*, "Megâzi", 65; "Cihâd", 124; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 303-304.

⁸⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzi*, I, 23-24; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 37; Taberî, *Târîh*, II, 478; Önkal, Bozkurt, "Deve", *DİA*, IX, 224. Ayrıca bkz. Nahl, suresi, 16/7.

⁸⁹ Nahl suresi, 16/80.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 20; Nebi Bozkurt, "Çadır", *DİA*, VIII, 158.

⁹¹ Zehebî, *Siyer*, I, 92.

⁹² Diyetin asıl ödenme kalemi devedir. Bunun dışındakiler yani büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, devenin değerine bağlı olarak ödenen bedel türünden kalemlerdir. Mâverîdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, Dâru'l-Hadis, Kahire, s. 339. Hz. Peygamber döneminde devenin fiyatı on koyun olmakla birlikte (Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 78) tam diyet yüz deve, iki yüz sığır, iki bin koyun şeklinde tespit edilmiştir. Rivayetler için bkz. *Ebü Dâvûd*, "Diyât", 18; *Nesâî*, "Kasâme", 34.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 426.

⁹⁴ Bu bedevilerin kıyafetleri genellikle hayvan postlarından ibaret olduğu için bunlara "post giyenler anlamında "ehlü'l-veber" adı verilmiş (Zebîdî, III, *Tâcû'l-Arûs*, 365) ve bu ifade yerleşik şehir hayatı yaşayanların (meder) dışındakilerin bir diğer adı olmuştur. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, V, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 57.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV, 262.

⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 20; Nebi Bozkurt, "Çadır", *DİA*, VIII, 158.

olmasından,⁹⁷ koyun ve keçi hayvancılığının o dönemde yaygın olduğunun ve yukarıda sayılan alanlarda iktisadî fayda ürettiğinin açık bir göstergesi kabul edilebilir.

Koyun ve keçi sayısının çok olması, yukarıda deve için söz konusu edilen çobanlık mesleğini bu hayvanlar için de gerekli hale getirmiştir. Nitekim göçebe veya yarı göçebe olan bazı kabilelerin yaptığı bedevi çobanlık şeklinde isimlendirilen çobanlık burada koyun ve keçiler için de söz konusu olmuştur.⁹⁸ Buna karşılık, “menîha” denen süt koyunlarını otlatanlar, mücavir çobanlık şeklinde isimlendirilen çobanlık işiyle meşgul olmuşlardır. Bunlar tıpkı “likha” denen develeri otlatan çobanlar gibi, bir ya da birkaç ailenin koyunlarını sabahleyin topluca teslim almışlar ve akşamleyin sağlımları için sahiplerine teslim etmişlerdir.⁹⁹

Bu şekilde koyun çobanlığı işini gençliğinde Hz. Peygamber’in ücretli olarak yapmış olması,¹⁰⁰ hicretten sonra kendisine bu hayvanların sütünden ikram edilmesi¹⁰¹ ve bilahare kendisinin de sağmal koyunlar edinmesi,¹⁰² bölgede o dönem için bu şekildeki uygulamanın yaygın olduğunu göstermektedir.

Hız. Peygamber döneminde Medine’de at yetiştiriciliği, iktisadî bir değer atfedilecek düzeyde gelir kaynağı olmaktan ziyade, özellikle savaşta binek aracı olarak kullanmak amacına yönelik bir faaliyet olarak yürütülmüştür.¹⁰³ O dönemdeki ganimetler içinde çok sayıda deve ve davardan bahsedilmesine rağmen atın çok az olması da at yetiştiriciliğinin yaygın gelir kaynakları arasında yer almadığını göstermektedir.¹⁰⁴ Buna ilaveten, hadis-i şerifte “atın zekâta tabi olmadığını” bildirilmesi,¹⁰⁵ onun böylesi sınırlı bir ihtiyaç için beslendiğini, fakat at yetiştiriciliğinin ticaretini yapacak kadar gelişmiş olmadığını söylemeyi mümkün kılmaktadır.¹⁰⁶ Savaşlarda Müslüman ordusundaki atlı sayısının düşman ordularına göre çok az olması,¹⁰⁷ Müslümanların ilk savaşlarda düşmanlarına oranla yetersiz sayıda ata sahip olduğu hakkında fikir vermektedir.

3.3. Hayvanların Vergilendirilmesi

Hız. Peygamber tarafından Himyer hükümdarlarına¹⁰⁸ ve Yemen’de yaşayan Hâris b. Ka’b kabilesine¹⁰⁹ gönderilen mektuplar ticaret amacıyla yetiştirilen hayvanların zekât

⁹⁷ Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 410.

⁹⁸ Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 182.

⁹⁹ Bu işi yapanlardan biri de Hz. Ebubekir’in azatlısı Âmir b. Führeye’dir. Hız. Peygamber ile Hz. Ebubekir Sevr mağarasında iken Âmir geceleyin koyunları buraya sürerek mağaradakilere süt sağmış, sabah erkenden koyunları diğerlerinin koyunlarının arasına katarak yaptığını kimseye sezdirmemiştir. Bkz. Taberî, *Târîh*, II, 376; el-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 211.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 286. Ayrıca bkz. *Buhârî*, “İcâre”, 2.

¹⁰¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I, 401; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 52.

¹⁰² Taberî, *Târîh*, III, 175-176; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 177, el-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 251.

¹⁰³ Kur’an-ı Kerim’de atın katır ve merkeple birlikte binek olarak yaratıldığının söylenmiş olmasıyla, atın binit olma özelliğine vurgu yapılmıştır. Bkz. Nahl, 16/8.

¹⁰⁴ Bedir’de otuz atın ganimet olarak alındığı hakkında bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 16.

¹⁰⁵ *İbn Mâce*, “Zekât”, 4; *Dârimî*, “Zekât”, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 145.

¹⁰⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 563.

¹⁰⁷ Örneğin, Bedir savaşında yaklaşık 950 kişilik müşrik ordusunun 100 atlı süvarisi, 305 kişilik Müslüman ordusunun 2 atlı süvarisi vardı. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 260.

¹⁰⁸ Bu mektup Muaz b. Cebel aracılığıyla gönderilmiştir. Taberî, *Târîh*, III, 120-121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 75. Himyerîler Hız. Peygamber zamanında Arabistan’ın güney bölgelerinde mahallî küçük emirlikler halinde

şeklinde vergilendirilmesi ve ayrıntıları konusunda ölçüt sayılmıştır.¹¹⁰ Zira konuyla ilgili olarak elimizde bu iki önemli rivayet bulunmaktadır. Birincisi Ebû Ubeyd'in aktardığı rivayettir. Ebu Ubeyd'in aktardığı bilgiye göre, Himyerilere gönderilen Amr b. Hazm'ın ailesinin yanında hem Hz. Peygamber'in hem de Hz. Ömer'in zekâtla ilgili mektupları bulunmaktaydı. Ömer b. Abdülaziz halife olduğu zaman bunların nüshasının çoğaltılarak kendisine gönderilmesi talimatını vermiştir. Aşağıda görüleceği üzere Ebû Ubeyd bu mektupları tek bir rivayet şeklinde eserinde aktardığına göre bunları karşılaştırmış olmalıdır. İkincisi, Buhârî tarafından aktarılan rivayettir. Bu rivayete göre Hz. Ebubekir halife olunca Enes b. Mâlik'i Bahreyn'e gönderirken kendisine hayvanların zekâtıyla ilgili bir mektup vermiştir.¹¹¹

Bütün bu bilgilerden sonra hem tarih hem de tarihi bilgiler vermesi bakımından hadis kaynaklarında hayvanların zekâtı konusunda yeterince malumatın mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Burada tarih ve hadis kaynakları çerçevesinde önce develerin ardından sığırın ve koyunun zekâtı hakkında bilgiler verilecektir.

3.3.1. Devenin Zekâtı

Yukarıda da belirtildiği gibi konuyla ilgili olarak Ebû Ubeyd'in rivayeti daha kapsamlı olduğu için burada önce onun verdiği bilgiler tablo halinde aşağıdaki şekilde gösterilmiştir. Buhârî'nin rivayetine ise karşılaştırma yapılabilmesi için ikinci bir tablo olarak yer verilecektir.

Ebû Ubeyd'in Rivayeti

Nisap	Verilecek Zekât
1-4	Zekât yok
5-9	1 koyun
10-14	2 koyun
15-19	3 koyun
20-24	4 koyun (koyunlar iki yaşına girmiş olmalıdır)
25-35	İki yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü mehâd), bulunamazsa iki yaşını doldurmuş erkek deve (ibnü lebûn)
36-45	Üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
46-60	Dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)

yaşıyorlardı. Hz. Peygamber onlara mektuplaşmış ve karşılıklı elçiler gönderilmiştir. Buraya gönderilen Muaz b. Cebel, hem Cened bölgesinin zekâtını toplamış yani âmillik yapmış hem de halka İslam'ı öğretmek kadılık vazifesini yürütmüştür. Bkz. Hüseyin Algül, "Himyeriler", *DİA*, XVIII, 63.

¹⁰⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 83; Taberî, *Târîh*, III, 128-129; İbn Hibbân, *es-Siret'ü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, I, 377. Hâris b. Ka'b kabilesine söz konusu mektup Amr b. Hazm aracılığıyla gönderilmiştir. Bu kabile Benî Hâris b. Ka'b ya da Belhâris adıyla anılmaktadır ve Kahtânîlere mensuptur. Karşılıklı beddua ve lanetleşme anlamına gelen mübâhele hadisesi bunlarla alakalıdır. Hz. Peygamber İslâm dinini ve Kur'an'ı öğretmek, zekâtları toplamak üzere Amr b. Hazm el-Ensârî'yi onlarla birlikte yollamış, kendisine fikhî hükümler ihtiva eden bir mektup verdiği gibi ayrıca kabileyeye mensup bazı kişi ve ailelere de dokuz mektup göndermiştir. Böylece Necran'da büyük bir kabile İslâmiyet'i kabul etmiştir. Mustafa Ağırman, "Hâris b. Ka'b", *DİA*, XVI, 197-198.

¹¹⁰ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 79-80; Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, s. 61.

¹¹¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 456-458; Buhârî, "Zekât", 39.

61-75	Beş yaşına girmiş 1 dişi deve (ceze'a)
76-90	Üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
91-120	Dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
121-129	Boş
130-139	Üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
140-149	Dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
150-159	Dört yaşına girmiş 3 dişi deve (hıkka)
160-169	Üç yaşına girmiş 4 dişi deve (bintü lebûn)
170-179	Üç yaşına girmiş 3 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
180-189	Dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
190-199	Dört yaşına girmiş 3 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
200-209	Üç yaşına girmiş 5 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 4 dişi deve (hıkka)
210-219	Üç yaşına girmiş 4 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
220-229	Üç yaşına girmiş 3 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
230-239	Dört yaşına girmiş 3 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
240-249	Üç yaşına girmiş 6 dişi deve (bintü lebûn) veya dört yaşına girmiş 4 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
250-259	Dört yaşına girmiş 5 dişi deve (hıkka) veya üç yaşına girmiş 5 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
266-269	Üç yaşına girmiş 4 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
270-279	Dört yaşına girmiş 3 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 3 dişi deve (bintü lebûn)
280-289	Üç yaşına girmiş 7 dişi deve (bintü lebûn) veya dört yaşına girmiş 4 dişi deve (hıkka) ve üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
290-299	Üç yaşına girmiş 6 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka) veya dört yaşına girmiş 5 dişi deve (hıkka) üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
300	Dört yaşına girmiş 6 dişi deve (hıkka) veya üç yaşına girmiş 5 dişi deve (bintü lebûn) ve dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
+40	Üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
+50	Dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)

Buhârî'nin Rivayeti

0-5	Zekât yok
5-9	1 koyun
10-14	2 koyun
15-19	3 koyun
20-24	4 koyun (koyunlar iki yaşına girmiş olmalıdır)
25-35	İki yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü mehâd)
36-45	Üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
46-60	Dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)
61-75	Beş yaşına girmiş 1 dişi deve (cezea)
76-90	Üç yaşına girmiş 2 dişi deve (bintü lebûn)
91-120	Dört yaşına girmiş 2 dişi deve (hıkka)
+40	Üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn)
+50	Dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka)

Her iki tablodan çıkan sonuca göre 120'ye kadar olan devenin zekâtında bir farklılık bulunmamaktadır. Ancak Ebû Ubeyd'in rivayetinde 121-129 aralığında fazladan bir zekat bulunmamaktadır ve devreden ilaveler farklı yerlerde dir.

Bu durumda Ebû Ubeyd rivayetine göre ilaveler 300'den sonra başlamaktadır ve 300'den sonra her 40 deve için üç yaşına girmiş 1 dişi deve (bintü lebûn), her 50 deve için dört yaşına girmiş 1 dişi deve (hıkka) verilmesi gerekmektedir. Buhârî'nin rivayetinde ise devreden bu ilaveler 120 sayısından sonradır.¹¹²

Devenin 1'den 120'ye kadar olan zekât miktarlarında fakihler görüş birliği içindedir. Deve sayısı 120'den fazla olduğunda Hanefiler'e göre 121 deveden sonra baştan başlanır ve ödenecek zekât ilkinde olduğu gibi hesaplanır. Şâfiiler'e göre 120'den sonra her kırk devede üç yaşında bir dişi deve, her elli devede dört yaşında bir dişi deve verilir. Bu durumda Şâfiiler'in görüşü ile Buhârî rivayeti uyum arz eder.¹¹³

3.3.2. Sığırm Zekâtı

Hz. Peygamber'in hangi malların zekâta tâbi olduğuna, bunların nisap ve nispetlerine dair uzun bir vergi tarifesi yazdırmasına karşılık bu talimatnameyi gereken yerlere göndermeden vefat ettiği bilinmektedir. Öte yandan bu vergi tarifesinin gerek Hz. Ebû Bekir'in gerek Hz. Ömer'in halifeliği döneminde uygulamaya konduğu da malumdur. Bu talimatnamede sâime olan sığırm vergilendirmesi mevcut olduğu gibi,¹¹⁴ yine Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ona sığırm zekât olarak nasıl vergilendirileceği hakkında gerekli talimatları da vermiştir.¹¹⁵

Bu talimatlar ışığında sığırm zekâtı aşağıdaki şekildedir.

Nisap	Verilecek Zekât
1-29	Zekât yok
30-39	İki yaşına basmış 1 erkek buzağı (tebî) veya 1 dişi buzağı (tebia)
40-59	Üç yaşına girmiş 1 erkek (müsin) veya 1 dişi dana (müsinne)
60	İki yaşına basmış 2 erkek buzağı (tebî) veya 2 dişi buzağı (tebia)
+30	İki yaşına basmış 1 erkek buzağı (tebî) veya 1 dişi buzağı (tebia)
+40	Üç yaşına girmiş 1 erkek (müsin) veya 1 dişi dana (müsinne)

Sığırm vergilendirmesine ilişkin 30-39 aralığında görüş birliği bulunmasına karşın sayı 40'a ulaşıncı Hanefiler ile Şafiiler arasında görüş ayrılığı vardır. Ebu Hanife'ye göre

¹¹² Kaynaklarında devenin zekâtı konusunda bütün halinde olmasa da kısmen bilgiler bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. İbn Hibban, *Siretü'n-Nebeviyye*, I, 379; İbn Kesir, *Siretü'n-Nebeviyye* IV, 111; İbn Kesir, *el-Bidâye*, V, 58.

¹¹³ İbn Rüşd, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesit*, I, 225 vd.; Maverdi, Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Daru'l-Hadis, Kahire, s. 181-182; Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. Hüseyin (ö. 458), *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Daru'l-İlimiyye, Beyrut 2000, s. 274.

¹¹⁴ Buhârî, "Zekât", 37.

¹¹⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 100, 477; İbn Kesir, *el-Bidâye*, V, 91.

50 sığırdan 1 dişi dana (müsinne) ve bu dananın kıymetinin 1/40'ı vergi olarak alınır. İmam Şafii'ye göre ise sayı 60 oluncaya kadar verilecek zekâta ilave yapılmaz.¹¹⁶

3.3.3. Koyunun Zekâtı

Yukarıda bahsedilen talimatname¹¹⁷ ışığında koyunun vergilendirilmesi şu şekildedir¹¹⁸:

Nisap	Verilecek Zekât
1-39	Zekât yok
40-120	1 koyun
121-199	2 koyun
200-399	3 koyun
400	4 koyun
+100	1 koyun

Hayvanların vergilendirilmesi konusunda kaynaklardaki bilgiler mukayeseli olarak incelendiğinde şu sonuca ulaşılmaktadır:

Hız. Peygamber bu konuda yazılı bir ya da birden çok sayıda talimatname hazırlatmış, bunları çeşitli vesilelerle ve farklı kişilerle değişik bölgelere göndermiştir. Fakat ömrü vefa etmediği için bunların bizzat kendisi tarafından tatbik edilmesine dair uygulama örneklerini görme imkânı olmamıştır. Hız. Peygamber'in ardından halifeler dönemi başlamış ve söz konusu talimatlar ışığında ilk halife Hız. Ebû Bekir dönemindeki zekât uygulamaları zekât miktarlarıyla ilgili detayları ortaya koymuştur. Dolayısıyla zekât miktarlarının ayrıntısına yer verilmiş mektuplardan ve tatbikattan anlaşıldığı gibi, zekâta tâbi olan hayvanların deve, sığır, koyun ve keçi cinsinden hayvanlar olduğu açıktır. Hız. Peygamber döneminde at, katır ve merkep gibi hayvanlardan vergi alınmamış olmasında devenin, sığırın ve koyunun hem etinden hem de sütünden yararlanılmasına karşın atın, katırın ve merkebin binek vasıtası olarak kullanılmasının çok etkili olmadığı söylenebilir. Zira mesele, hayvanların istihdamından ziyade o dönemdeki sayısı ile ilgili görünmektedir. Nitekim ilk zamanlar savaşlarda süvariler için at ihtiyacı Necid ve Suriye'den karşılanmıştır. Hız. Ömer dönemiyle birlikte at yetiştiriciliğinin ve attan zekât alınmaya başlanması bu husus teyit etmektedir.¹¹⁹

4. Medine'de Ticaret

Arabistan yarımadası iklimi ve coğrafi yapısının olumsuz koşulları itibarıyla ticaret mallarının üretimi açısından ortaçağda dönemin önemli merkezleri arasında yer alamamıştır. Ancak doğuda üretilenlerin batıya, batıda üretilenlerin de doğuya

¹¹⁶ Maverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Daru'l-Hadis, Kahire, s. 181-182; Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. Hüseyin (ö. 458), *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 182. Bu görüş ayrılığından anlaşıldığı kadarıyla İmam Şafii Ebu Ubeyd'in naklettiği (*Kitâbu'l-Emvâl*, s. 477), Ebu Hanife de Buhari'nin naklettiği (Zekât, 38) rivayete göre görüş belirtmiştir.

¹¹⁷ Buhârî, "Zekât", 39.

¹¹⁸ Koyunun zekâtı konusunda fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilaflar hakkında bkz. Maverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 183.

¹¹⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 565; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 126.

nakledilmesinde doğal bir köprü vazifesi gören ve bu yönüyle ticarî açıdan özel bir yere sahip olan Arabistan'ın bu özelliği sebebiyle konuya önce yarımada üzerinde çokça kullanılan ticarî güzergâhlarla başlanacaktır. Hz. Peygamber döneminde Medine'deki ticarî faaliyetlerin yine bu güzergâhlar üzerinden yapılmış olması, konuya öncelik verilmesini gerektiren başlıca etkenlerdendir. Arabistan'da ticaret hacminin oluşmasındaki katkısı göz ardı edilemeyeceği için ilâf antlaşmaları hakkında da bilgiler verilecektir. Söz konusu ticarî faaliyetlerdeki büyük rolü, malların değerini bulduğu alışveriş merkezleri olan panayirlara, buralara mal taşıyan kervanlara ve kervancılık sektörüne bağlı yan iş kollarına da yer vermeyi gerektirmektedir.

4.1. Ticaret Yolları

Arap yarımadasının büyük bölümünün tarıma ve sanayiye elverişli olmayan çöllerle kaplı olması, her ne kadar bölgenin doğal korunaklı bir havza şeklinde tasavvur edilmesine zemin hazırlasa da, büyük ticaret kervanlarının yolları üzerinde yer alması sebebiyle, yarımada'nın siyasi, sosyal ve iktisadî anlamda dışa açık olduğu söylenebilir: *“Büyük kervan yollarının geçtiği siteler, muhtelif dinî ve ictimai cereyanların kaynaştığı yerler olduğu gibi, bu site halkları çoğunlukla ticaret ve kervancılıkla geçindikleri için, çeşitli ülkelere seyahat ederler ve bu ülke insanların dinî, içtimai ve iktisadî yaşayışları hakkında bilgi sahibi olurlardı. Tarih boyunca Sâmî ırkından gelen birçok devlet, bilhassa güneyde hayatiyet kazanmıştır. İranlılar zaman zaman Arabistan'ın kuzey, doğu ve güney bölgelerini işgal edip koloni haline getirmişler, Bizans ve İran güney hudutları boyunca Arap reislerinin idaresinde vergiye tabi tampon devletler kurmuşlardır.”*¹²⁰

Görüldüğü gibi, tarihin ilk dönemlerinden itibaren Hicaz, Şam ile Yemen'i birbirine bağlayan yarımada'nın bugünkü tabirle uluslararası ana ticaret yollarının üzerinde bulunması, bir geçit noktası görevi yapmasını ve Arabistan'ın stratejik önem kazanmasını sağlamıştır. Arap yarımadasında hem Sebe¹²¹, Main ve Himyer gibi bağımsız devlet olarak hüküm süren hem de Roma, Bizans ve Sâsânî himayesindeki Gasan ve Hire gibi bağımlı devletler, varlıklarını sahip oldukları iktisadî güç sayesinde devam ettirebilmişlerdir. Bu gücü ise ticaret ağı üzerinde kilit bir konuma sahip olmalarına, diğer bir ifadeyle kıtalar arası ticaret yönünden bir nevi tampon bölgede yaşamalarına borçlu olduklarını söylemek mümkündür.¹²²

Bütün bu bilgilerden sonra ticaret kervanlarının Yemen başlangıç, Mekke kavşak noktası alınarak çeşitli güzergâhlar takip ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre Yemen'deki

¹²⁰ Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Uygulamaları*, s. 31. İslamiyet öncesinde Arapların Mısır, Sümer, Babil, Asur, İran, Roma gibi çevreyle kurdukları siyasi, ticarî, kültürel ilişkiler hakkında bkz. Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İstanbul 1989, I, 55-78.

¹²¹ Sebeliler “güney denizlerinin Fenikelileri” şeklinde nitelendirilmişlerdir. Zira onlar deniz yollarını, deniz ticaretinde risk oluşturan kayalık bölgeleri ve limanları çok iyi öğrenmişlerdi. Bu limanların aslında tam olarak liman olduğunu söylemek de zordur. Çünkü buralarının daha çok “kötü demirleme sahilleri” olduğu söylenebilir. Dolayısıyla sahile vuran dalgalar ve kayalıklar sebebiyle yaklaşılması tehlikeli olan Arabistan kıyıları boyunca denizcilik yapmak oldukça zor ve tehlikeli olmuştur. Yine onlar muson rüzgârlarının gemileri rotalarından saptıran etkilerine karşı kendilerini korumayı ve bu rüzgârlara hâkim olmayı başarmışlar ve böylece bin yıllık bir devre boyunca bu denizlerde ticareti tekelleri altına alabilmişlerdir. Bkz. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 80.

¹²² Kallek, Cengiz, “Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, III, 319.

San'a şehirden yola çıkıp, kuzeye doğru ilerleyerek Taif'e varan, oradan da Mekke'ye gelen ticaret kervanları buradan çıkıp 1) Yesrib'e (Medine) uğramış, ardından Hicr (Medâinü Sâlih), Tebük, Maan, Mute, Umân ve Busra'dan geçerek Şam'a (Dimaşk) ulaşmıştır. 2) Kızıldeniz sahili boyunca ilerleyerek Bedir'e ulaşmış, ardından Akabe körfezinden geçerek körfezin sonundaki Eyle'ye ve nihayet Maan'a varmıştır. Böylece ikinci güzergâh ile ilk güzergâh Maan'da birleşmiş olmaktadır. Buradan da Mute yoluyla Şam'a, Sina yoluyla da Mısır'a ulaşılmıştır. 3) Hîre'ye gitmiştir. 4) Kuzeye yönelip Rumma vadisi ve Basra körfezi üzerinden İran'a ulaşmıştır. 5) Tâif'in güneyindeki Tebâle'den geçtikten sonra doğuya yönelerek Devâsir vadisi üzerinden Bahreyn'e gitmiştir.¹²³

4.2. İlâf Antlaşmalarının Ticaretin Gelişmesine Katkısı

Buraya kadar genel çerçevesi çizilen ticarî faaliyetlerde Kureyş'in etkinliği, Abdümenâf'ın oğlu Hâşim'in diğer üç kardeşiyle birlikte çevredeki ülkelere ticarî antlaşmalar yapmak üzere yola çıkmasına ve adına "ilâf (iki şahıs arasında dostluk yapmak)"¹²⁴ denilen ticarî antlaşmaları yapıp yol güvenliğini sağlamasına kadar Mekke ile sınırlı kalmıştır. ¹²⁵ Mekkeli tacirler yol güvenliğinin sağlanması ayrıcalığından yararlanmanın yani civar kabileler tarafından kervanlarına saldırılmayacağını garanti karşılığında, onların ticaret mallarını da beraberlerinde götürüp satmayı, herhangi bir bedel almadan sermayelerini ve kârlarını onlara vermeyi kabul etmişlerdir. Bu antlaşmanın yapılması Mekke için çok önemliydi. Çünkü Kureyş'in ticaret yolu üzerinde bulunan Tay, Has'am ve Kudâa gibi bazı kabileler kervanların güvenlik içinde sayıldığı müsâlemet ayları olarak bilinen haram aylara riayet etmemişler ve kervanlara saldırmışlardır. Bu sebeple de onlara ehlü'l-ehvâ adı verilmiştir. Bahsedilen ilâf ile Kureyş'in ticaret yolunun güvenliği temin edilmiştir.¹²⁶

Bu ticarî antlaşmalar neticesinde bölgede ticaret daha güvenli hale gelmiş ve Şam, Rum, Gassan, Irak, İran, Yemen ve Habeşistan Mekkeli Araplar için ticaret merkezi olmuştur. Söz konusu antlaşmaların yapılmasını sağlayan ticaret seferleri Mekkeli tacirlerin bahsedilen ticaret ağına eklenmesini temin etmenin¹²⁷ yanı sıra bölgede

¹²³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VII, 285-286; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 80-81; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 941; Adem Apak, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Yay., İstanbul 20014, s. 175-176. İslâm öncesi dönemde Mekke'nin ticarî gelişiminde Hicaz'ın böyle bir konumda bulunması önemli rol oynamıştır. Nitekim çok daha sonra inşa edilen ve Medine'ye ulaşan Hicaz demiryolunun güzergâhı da budur. Bkz. Küçükbaşçı, "Hicaz", *DİA*, XVII, 435.

¹²⁴ İlâf için bkz. Taberî, *Târih*, II, 252; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 214. Hamidullah, "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1962, c. 9, sy. 6, s. 216.

¹²⁵ Taberî, *Târih*, II, 252; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 214. Kur'an-ı Kerim'in 106. sırasında yer alan Kureyş suresinde, nimetlere şükür ve Allah Teâlâ'ya kulluk etmenin önemine dikkat çekmek amacıyla câhiliye döneminde Kureyş'e verilen ticarî imtiyazlardan, onların yazın ve kışın emniyet içinde ticaret yolculukları yapmalarından, diğer kabilelere nazaran istikrar içinde yaşamalarından ve sahip oldukları zenginlik gibi nimetlerden bahsedilmektedir. Bkz. Fahrreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 431.

¹²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 78; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 943.

¹²⁷ İlâf sayesinde güvenlik içinde yapılan bu ticarî seferler, özellikle Arabistan'ın orta kesimlerinde yaşayan diğer kabilelerin de, ticaret güzergâhı üzerinde bulunmalarının sağladığı üstün durum sayesinde, uluslararası

mevcut bulunan köklü kervancılık sektörünün ve o dönemdeki doğu-batı ticaretinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Bu sayede kervanların şarap, deri, kuru üzüm, zeytinyağı, elbise, altın, gümüş ve silah gibi maddeleri güvenlik içinde taşımaları mümkün hale gelmiştir.¹²⁸

Mekkeli tacirlerin güvenlik içinde kervanlarını götürüp getirmeleri Hz. Peygamber'in hicretten sonra ticaret yollarını kapatarak Mekke'yi baskı altına alma faaliyetlerine kadar sürmüştür. Hz. Peygamber'in bu amaçla özellikle Kızıldeniz kıyısı boyunca ilerleyen ve Bedir-Akabe istikametinde devam eden Mekke-Suriye ticaret yolunun kullanılmasını engellemesinden sonra Mekkeliler geçim kaynakları olan ticaret kesintiye uğradığı için sıkıntıya düşmüşler ve farklı yol arayışı içine girmişlerdir. Çözüm olarak, işlek bir güzergâh olmayan Necd yolunu kullanarak Irak üzerinden Suriye'ye ulaşma kararı almışlardır.¹²⁹

4.3. Panayırlar

Arabistan yarımadasında ticaret kervanlarının uğrak yerlerinde “mal sevk edilen yer” anlamında “sûk (çoğulu esvak” denen pazar yerleri kurulmuştur. Câhiliye döneminde yapılan ticarî antlaşmaların (ilâf/الإيلاف) katkısıyla Arabistan yarımadasında özellikle hac mevsiminde peşi peşine çok sayıda panayır kurulmuştur. Panayırlara rağbetin artmasında, düşmanlıkların askıya alındığı haram aylar uygulaması oldukça etkili olmakla birlikte, haram aylara bütün kabileler tam manasıyla riayet etmemiştir. Bunlardan bir kısmı öldürmek ve yağmacılık dâhil haram aylarda yapılması yasaklanan her türlü eylemi gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla, güvenlik koşulları sağlandığında Arabistan'da hac mevsimindekiler dışında da panayırlar kurulmuştur. Öte yandan, fetihler sayesinde Mezopotamya bölgesinin idaresi ele geçirilince İslam ülkesinin sınırları Arap yarımadasının sınırlarının dışına taşmış ve böylece doğudaki ticaret merkezleriyle doğrudan bağlantı kurulabilmiş, İslâm ülkesinde iç güvenlik sağlandığı ve kurulmasına ihtiyaç kalmadığı için mevsimlik panayırlar İslâm devletinin hâkimiyeti altında önemini yitirip birer birer ortadan kalkmıştır.¹³⁰ Bu bilgiler ışığında birinin bitip ötekinin başladığı ya da bitiş ile başlangıç tarihleri iç içe geçmiş olan panayırların kuruluş tertibi şu şekilde sıralanabilir: 1) Dumetülcendel. Hicaz ve Yemen'den gelen tacirlerin katıldığı bu panayır Rebiülevvel ayının 1-15 günleri arasında kurulmuştur. 2) Muşakkar. Arap tacirler dışında deniz yoluyla gelen İranlıların da katıldığı bu panayır, Arabistan'ının doğusundaki Yemame bölgesinde Cemaziyelahir ayının 1-30 günleri arasında kurulmuştur. 3) Suhar. Recep ayının 20-25 günleri arasında kurulmuştur. 4) Deba. Recep ayının 20-30 günleri arasında kurulmuştur. 5) Şihr/Şihr. Şaban ayının 15'inden itibaren faaliyete başlayan bu

ticarete doğrudan veya dolaylı iştirakini sağlamıştır. Bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 301.

¹²⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 943, Kallek, “Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, III, 320.

¹²⁹ Mekke tacirlerinin Necd yolunu kullanarak Irak üzerinden Suriye'ye ulaşabilmeleri için bölgedeki kervan yollarını iyi bilen Bekr b. Vâil kabilesinden Furât b. Hayyân el-İclî rehber seçilmiştir. Bkz. İbn Hişâm, *Siret*, s. 642; Vâkıdî, *Megazi*, I, 197-198; Taberî, *Târih*, II, 492. Bu bilgi, ileride ticarî rehberler konusunda da görüleceği gibi, rehbersiz yola çıkılmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

¹³⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 950-951. Cengiz Kallek, “Pazar”, *DİA*, XXXIV, 195.

panayır Güney Arabistan'daki Mehre şehrinde kurulmuştur. 6) Aden. Ramazan ayının 1-10 günlerinde kurulmuştur. 7) San'a. Ramazan ayının 15-30 günlerinde kurulmuştur. 8) Rabiye. Zilkade ayının 15-30 günlerinde Hadramut'ta kurulmuştur. 9) Ukaz. Hac mevsimi dikkate alınarak Necd bölgesinde zilkade ayının 1-20 günlerinde kurulmuştur. 10) Mecenne. Zilkade ayının 20-30 günlerinde Mekke çevresinde kurulmuştur. 11) Zülmecaz. Zilhicce ayının 1-8 günlerinde Mekke çevresinde kurulmuştur. 12) Netat. Muharrem ayının 10-30 günlerinde Hayber'de kurulmuştur. 13) Hacer. Yemame'de muharrem ayının 10-30 günlerinde kurulmuştur.¹³¹

Arabistan'ın değişik yerlerinde farklı zamanlarda kurulan bu pazarlar hem ticaret yollarının oluşmasında hem de bölgenin iktisadî birliğinin sağlanmasında etkili olmuştur. Nitekim Araplar her sene büyük kalabalıklar halinde buralara gelmişler, ticarî ve kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ticarî faaliyetlerin öncelikle buralarda yoğunlaşması ve aşağıda değinileceği üzere belli satış türlerine bağlı kalınarak alışverişlerin yapılması, İslam'dan önce Arap yarımadasında esasen iktisadî bakımdan birliğin ve bütünlüğün sağlanmış olduğu kanaatini güçlendirmiştir.¹³²

4.4. Ticaret Kervanları ve Kervancılık Hizmetleri

Arabistan'ın çöl yapısı, geçiş güzergâhı olduğu ticarî seferlerde kara ulaşımının “sefînetü's-sahrâ (çöl gemisi)” adı verilen develerden oluşan ve kâfile (çoğulu kavâfil) denen kervanlarla yapılmasını zorunlu kılmıştır. Zira o dönemde çöl ortamına uzun süre dayanabilme özelliğine sahip tek nakliye aracı devedir. Ayrıca saldırı tehdidi altında kıymetli ticaret mallarını taşımak, kendi içinde çeşitli işbölümünün yapıldığı uzman bir ekibin kurulmasını gerektirmiştir. Bazen 2500 civarında¹³³ deveden oluştuğu için de kervana “deve kafilesi” anlamında “îr (عير)” denmiştir.¹³⁴ Ticaret kervanları, taşıdıkları yükün cinsine göre de isim almıştır. Buna göre kumaş ve güzel koku (itriyat) taşıyan

¹³¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 263 vd.; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VII, 365 vd.; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 944 vd.; a.mlf., “el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin Diplomatik Münasebetleri”, s. 213 vd.; Kallek, “Pazar”, *DİA*, XXXIV, 195. Panayırın tablo haline getirilmiş şekli için bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s. 324. Dönemin ticarî hayatında panayırın yeri hakkında bkz. Ahmet Akgül, *Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticarî Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜSBE, Şanlıurfa 2001, s. 25 vd.

¹³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 947.

¹³³ Vâkıdî, *Megâzî*, I, 12; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 8-9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 89; Taberî, *Târih*, II, 407; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 246; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 238, 468. Medine'ye hicret ettikten sonra bazı kabilelerle iş birliği yaparak Mekke-Suriye ticaret yolunu kontrol altına almak ve böylece Kureyş'e ekonomik açıdan ağır bir darbe indirmek isteyen Hz. Muhammed, bu kervanı ele geçirmek amacıyla h.2. yılda (Eylül 623) Buvât Gazvesi'ni gerçekleştirmiştir. Elşad Mahmudov, *Sebep ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İsam Yay., İstanbul 2010, s. 67; Ahmet Önkal, “Buvât Gazvesi”, *DİA*, VI, 478.

¹³⁴ Halîfe b. Hayyâd, *Târih*, s. 57; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 114, 306; Taberî, *Târih*, II, 165, 246; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 423; Semhûdî, Ali b. Abdullah b. Ahmed (ö. 911), *Hulâsatü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, Mektebetü Habîb Mahmûd Ahmed, Medine 1417, II, 733; İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim (ö.276), *el-Maârif*, Kahire 1992, s. 13; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 6; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhliyyeti ve'l-İslâm*, yy., Dimaşk 1960, s. 71, 93, 105. İsrailoğullarının deve kervanı için “Yakub oğullarının kervanı” (عير بني يعقوب) (Taberî, *Târih*, I, 359), Mekke'ninki için “عير مكة” (Taberî, *Târih*, II, 133) tabiri kullanılmıştır. Herhangi bir aidiyet zikredilmeksizin mutlak anlamda deve kervanı için de “îr” kelimesi kullanılmıştır. Örneğin “Şam'dan şarap getiren bir kervan (عير)” tabiri için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 209.

ticaret kervanına “latîme (لطيمة)” denmiştir.¹³⁵ Kervanın taşıdığı yükün altın ve benzeri türden değerli eşya olması durumunda kervana “ascediyye (العسجدية)” tabiri kullanılmıştır.¹³⁶ Bu kervanlar, ticaretteki başarısı ve tecrübesiyle öne çıkmış ünlü tâcirlerinden birinin veya birkaçının başkanlığında yola çıkmıştır.¹³⁷

Kervanların deveden oluşması, ticaret yollarının yapısı ve yol güvenliğinin bulunmaması, kervanlara bir muhafız birliğinin, rehberin ve hâdî denen kişilerin refakat etmesini zorunlu kılmıştır. Muhafız birliği ya tüm yolculuk boyunca kervana refakat eden kabile fertlerinden¹³⁸ ya da güzergâh boyunca arazisinden geçilecek olan kabilelerden belli bir ücret vermek suretiyle oluşturulmuştur.¹³⁹ Delil denen rehberler, kervanların güzergâhtan sapmadan güvenli bir şekilde gidip gelmelerini sağlamak için istihdam edilmişlerdir. Bunlar yolları çok iyi bilmek yanında, yer altı su kaynaklarının yerini tespit edebilmek, su kaynaklarına ulaşma mesafesini ve zamanını hesaplayabilmek gibi konularda tecrübe kazanmış kişilerden seçilmiştir. Bu kişiler hem ticaret kervanlarına hem askerî birliklere hem de hicrette olduğu gibi şahsa özel rehberlik hizmeti vermişlerdir.¹⁴⁰ Hâdîler, yolculuk esnasında ahenkli şiir ve teganni dinlemekten hoşlanan develerin düzenli yürüyüşünü sağlamak, onları yönlendirmek ve yolcuların sıkıntılarını bir nebze hafifletmek amacıyla bir nağme çeşidi olan “hüdâ”yı (الهداء) söyleme işiyle görevlendirilmişlerdir.¹⁴¹

Arabistan yarımadasında kervanlar çok yönlü istihdam sağlamıştır. Günümüzde ulaşım araçlarının mola verdiği yerlerdeki hizmetlerin benzeri olarak, o dönemlerde kervanla yolculuk yapan kişilerin dışında mola verilen yerlerde ikamet eden kabile fertleri de birtakım hizmetler yoluyla gelir elde etmişlerdir: “*Kervanların geçtiği araziler üzerinde yaşayan kabileler diğer istifadelere de mazhar oluyorlardı; geliş ve gidişlerinde konak yerlerinde mola verdikleri sırada onlar bu kervanları misafir ediyorlar ve onlara su, odun, ot ve diğer ihtiyaç duyulan şeyleri satıyorlardı*”¹⁴² ifadesi, durumu açıkça anlatmaktadır. Yerleşik kabileler, yukarıda bahsedilen hizmetleri yapıp para

¹³⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, I, 126-127; Taberî, *Târih*, II, 430; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, IV, 251; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 297; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 6.

¹³⁶ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Esrâf*, XII, 198; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 7.

¹³⁷ Suriye-Mekke, Mekke-Suriye, Mekke-Necid-Irak-Suriye ve Taif-Mekke istikametindeki kervanlara hangi müşrik tacirlerin başkanlık ettiği ve bunlara karşı yapılan gazvelerin ve seriyyelerin sonuçlarını gösteren tablo için bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 302-303.

¹³⁸ İbn Hişâm, *Sîret*, s. 505-506; Vâkîdî, *el-Megâzi*, I, 12-13; Taberî, *Târih*, II, 408.

¹³⁹ İslam öncesinde Arapların meşhur panayırlarının muhafız birliklerinin koruması altında işleyişini sürdürmesi hakkında bkz İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 267 vd.; Hamidullah, “*el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin Diplomatik Münasebetleri*”, s. 216-217.

¹⁴⁰ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler*, s. 330.

¹⁴¹ Hâdîler hüdâ söylemek istedikleri zaman, hayvanları harekete geçirmek amacıyla Türkçede “deh deh” sesinin bir benzeri olarak Arapça “hîd hîd” (هيد هيد) diyerek önce develeri harekete geçirmişler, ardından güzel ve gür sesleriyle nağmeli şekilde şiirler okumuşlardır. Ferâhîdî, Halil b. Ahmed b. Amr (ö. 170), *Kitâbü'l-Ayn*, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut ty., IV, 79; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lügâ*, VI, 207: “Hâdî hüdâ söylemek istediğinde hîd hîd demiş ve ardından gür sesiyle şiir okumuştur” (الهادي إذا أراد الهداء قال: هيد هيد، ثم رَجَلَ بصوته). Araplar tekrarlanan “hîd” sesini bazen “hîdin hîdin” (هيد هيد) şeklinde tenvinli olarak da söylemişlerdir. Yine “heyde mâlek” (هيد ما لك) veya “hîde mâlek” (هيد ما لك) şeklindeki lafızlarla “Hey! Sana ne oluyor?” anlamında ünlem ifadesi kullanmışlardır. Bkz. Ezdî, *Cemheratü'l-Lügâ*, II, 690.

¹⁴² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 943.

kazanabilmek için gelip giden kervanların istirahat edip geçici konaklayabilmeleri amacıyla bir tür kervansaray hizmeti de vermişlerdir. Ticaret yolları üzerinde mülkiyeti kimseye ait olmayan evler inşa etmiş olmaları¹⁴³, konaklama hizmetinin diğer hizmetler yanında ücretsiz verildiğini söylemeyi mümkün kılmaktadır.

4.5. Hicretten Önce Medine’de Ticaret ve Pazarlar

Medine’de iktisat her ne kadar tarım ağırlıklı olsa da cahiliyeden beri şehirde hareketli bir ticaret yürütülmüştür. Zira Medine ve civarı her ne kadar verimli arazilerden oluşmuş olsa da tüketim ve kullanım maddelerinin hepsinin burada üretilmesi mümkün olmamıştır: “VII. yüzyılın başlarında Arabistan üretim açısından olmamakla birlikte ticarî ürünlerin alım-satımı ve taşımacılığı bakımından jeopolitik bir konuma sahipti. Bir diğer ifadeyle Araplar, ticarî ürünlerin üreticisi olmadıkları kadar ileticisiydiler. Daha Câhiliye’den itibaren yarımadanın dört bir yanında kurulan yıllık panayırılar, tâcirlerin gerek yarımada içinde imal edilen, gerekse civar ülkelerden deniz ve kara taşımacılığıyla bölgeye getirilen Doğu ve Batı ürünlerinin yarımada içlerine ulaştırılmasını sağlamıştır.”¹⁴⁴

Medine’de hurma bol miktarda üretilip satılırken arpa, buğday, zeytinyağı gibi gıda; pamuklu ve ipekli kumaşlar gibi giyim; mücevher, güzel koku, kap kakak, silah gibi farklı amaçlarla kullanılan maddeler dışarıdan ithal edilmiştir.¹⁴⁵ Medine’ye çoğunlukla yiyecek maddeleri taşımak ve burada kurdukları pazarda satmak suretiyle özellikle Nebâtîler tarafından Medine ve Suriye arasında ticarî faaliyetlerin yürütülmesi, dış ticaret bakımından şehrin etkin olduğunu göstermektedir.¹⁴⁶

İslamiyet’ten önce Yahudilerin ve müşrik Arapların hâkim olduğu Medine’de şehrin batı tarafında güney-kuzey istikametinde dört pazar kurulmuştur:

- 1) Sefâsif. Bu pazar Kuba mescidinin batı tarafında Amr b. Avf oğullarını oluşturan kabileler arasında yer alan Cehceba/Cahcaba oğulları bölgesindeki Asabe’de/Muassab kurulmuştur.
- 2) Müzâhim. Abdullah b. Übeyy’in kalesinin bulunduğu yerde kurulan bu pazardaki ticaret yine onun hâkimiyeti altında yapılmıştır.
- 3) Kaynuka. Bu pazar da Buthân vadisi köprüsü civarında kurulmuştur. Yahudi kabilesi Benî Kaynuka’nın Medine’nin geneline hitap eden ve cuma günü kurulan pazarında ticarî, toplumsal ve kültürel etkinlikler gerçekleştirilmiş, mallar takas edilmiş, hısımlıklar kurulmuş, antlaşmalar yapılmış ve ihtilâflar çözüme kavuşturulmuştur.

¹⁴³ Nur suresinin 24/9. ayetindeki “meskun olmayan evler” ifadesi, konaklama yerlerindeki sahihsiz evlerle tefsir edilmiştir. Nitekim Hz. Ebubekir evlere girerken izin istenmesini emreden 28. ayet nazil olunca “Ey Allah’ın Rasulü! Allah sana izin istememiz hususunda bir ayet indirdi. Biz ise ticaret hususunda farklı farklıyız. Bu sebeple işte şu evlere varıp konaklıyoruz. Şimdi izin almadan biz oralara giremeyecek miyiz?” diye sormuş, bunun üzerine 29. ayet inmiştir. Razi, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XVII, 38.

¹⁴⁴ Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma hayatı ve Meslekler, s 348.

¹⁴⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 640; Taberî, *Târih*, II, 312; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 575; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, III, 257; İbn Hacer, *el-Isabe*, VII, 491; Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 113.

¹⁴⁶ Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 113. Nebatilerin Medine’deki ticareti için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 640.

4) Zübâle. Buthân vadisi köprüsü civarında kurulmuştur. Zübale semtinde yaşayanların çoğu Yahudi olmakla birlikte “ehlü’z-Zübâle” ifadesiyle burada çeşitli kabilelere müntesip insanlar yerleşmiş olduğuna işaret edilmiştir.¹⁴⁷

4.6. Hicretten Sonra Medine’de Ticaret ve Pazarlar

Hicretin ilk yıllarında Medine pazarlarının hâkimi olan müşrik ve Yahudi tüccarları faaliyetlerini ya kendi dinlerine ya da câhiliye âdetlerine göre yürüttükleri için, İslâm’ın yasakladığı işlemlerin yapıldığı bu ortamlarda Müslümanların kendi pazar hükümlerini uygulaması ve karşılıklı güven ortamını sağlaması mümkün olamamıştır. Dolayısıyla ilk yıllarda şehirde gayrimüslimlerle yapılan ticaret daha çok onların lehine olmuştur.¹⁴⁸ Hicretin başlangıcında durum böyle olmakla birlikte, ticaret konusunda maharetli ve tecrübeli muhacirlerin zamanla piyasada kendilerine yer bulmalarıyla birlikte, ticaret Müslümanlar lehine olmaya başlamıştır. Nitekim hicrete kadar çoğunlukla tarım ve kısmen ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü Medine’de, muhacirlerin nüfus ve kalifiye emek/iş gücü olarak katılımlarıyla birlikte, kervan sayısındaki artışa bakılarak Müslümanların yaptığı ticaretin hacminin belirgin şekilde genişlediği söylenebilir. Örneğin, babasının yanında çıraklıktan yetişmiş kabiliyetli bir tacir olan Abdurrahman b. Avf, kardeş ilan edildiği Sa’d b. Rebi el-Ensari tarafından ortaklık teklif edildiğinde kendisine çarşının yolunun gösterilmesini istemiş ve hicret uğruna Mekke’de bırakmak zorunda kaldığı malvarlığını Kaynuka çarşısında başladığı başarılı ticarî faaliyetlerle kısa sürede telafi etmiştir.¹⁴⁹

Müşrik Arapların ve Yahudilerin ticarî usulleri Müslümanlar için uygun olmadığından ötürü Hz. Peygamber Medine halkı için yeni bir pazar kurmak istemiş ve bu amaçla Kaynuka pazarının yakınındaki Bakû’z-Zübeyr’de bir çadır kurdurmuş ve burasının Müslümanların pazarı olduğunu söylemiştir. O esnada Nadîr oğullarının başkanı olan Ka’b b. el-Eşref pazar yerine girip çadırın iplerini kesmiş ve bu pazar kurma teşebbüsüne engel olmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ilerde “Medine Pazarı” diye bilinecek olan Benî Sâide bölgesinde pazarını kurmuştur. Bu pazarın özelliği, Buthân vadisinde ve Medine’nin giriş çıkış yolları üzerinde yer alması sebebiyle şehrin tamamına hizmet verebilecek bir konumda bulunmasıdır.¹⁵⁰

Hz. Peygamber’in talimatları doğrultusunda tanzim edilen pazarlarda gıda ürünleri, hayvanlar, köleler ve diğer mallar için ayrı yerler tahsis edilmiştir. Örneğin, Kaynuka Çarşısı ile Medine Pazarı arasındaki Musallâ adlı düz ve boş arazide Hz. Peygamber bina yapılmasını yasaklamış ve burayı özellikle buğday satıcılarına tahsis etmiştir. Bunların yanında ise elbise satıcıları yer almıştır.¹⁵¹

¹⁴⁷ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, I, 539-540, 547-549; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 659; Michael Lecker, “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarları Üzerine”, çev. Ahmet Turan Yüksel, *İstem*, yıl:2, sy:4, 2004, s. 247 – 256; Kallek, “Pazar”, *DİA*, XXXIV, 195.

¹⁴⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 615-616; Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 39; Kallek, “Pazar”, *DİA*, XXXIV, 195.

¹⁴⁹ İbn Sa’d, *Tabakat*, III, 125-126. Ayrıca bkz. *Buhârî*, “Büyü”, 1; *Tirmizî*, “Bir”, 22.

¹⁵⁰ Lecker, “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarları Üzerine”, s. 252.

¹⁵¹ Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, I, 312, II, 3.

Medine pazarlarında hicretten önce olduğu gibi hicretten sonra da başta temel gıda maddeleri olmak üzere çeşitli ticarî ürünler satışa sunulmuştur. Medine tarıma elverişli bir bölge olduğu için bol miktarda yetiştirilen hurma gibi yerli üretim gıda maddelerinin şehirde satıldığı bilinmektedir. Ancak Irak ile Filistin arasındaki bölgede yetiştirdikleri gıda maddelerini Medine’de satmak için Nebâtîler’in şehre sıklıkla geldiklerine dair bilgiler, yerli gıda maddelerinin tüketimi karşılamadığını ve Medine pazarlarında arpa, buğday, zeytinyağı gibi ithal gıda ürünlerinin de satıldığını göstermektedir.¹⁵² Tarım ve hayvancılıkla ilgili bölümlerde bahsedilen ürünlerin sadece ihtiyacı karşılayacak kadar üretilmediği ve üretim fazlasının pazarlarda satıldığı göz önünde bulundurulduğunda, Medine pazarlarının ürün çeşidinin hurma, arpa, buğday, zeytinyağı gibi gıda; pamuklu ve ipekli kumaşlar gibi giyim ve güzel kokulardan oluşan ıtırıyat sektöründen çok daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Selam-ı Fârisî hurma ağacının lifinden yaptığı sepetleri pazarda satarak kazanç elde etmiştir.¹⁵³ Anlaşılan o ki, Arabistan’ın coğrafya ve iklimine bağlı olarak farklı bölgelerinde yetiştirilen ve daha uzak yerlerden getirilen ürünler Medine pazarlarında alışverişe konu olmuştur.

4.7. Pazarlara Müdahaleler

İslamiyet’in kurallarına uygun bir pazar yönetiminin sağlanması amacıyla Hz. Peygamber tarafından birtakım yasaklar konmuştur. Bunlardan ilki, ayrıcalıklı bir sınıfın oluşmasını engellemek, tembelliğin önüne geçmek, erkenden işe başlamayı teşvik etmek ve piyasayı hareketlendirmek gibi gayelerle “pazar yerlerinin sahiplenilmemesi” diğer bir ifadeyle “yerin ilk gelene ait olması” kuralıdır. Pazar yerlerine sabit yapı inşa edilmesi yasaklanarak bu kuralın çiğnenmesine izin verilmemiştir.¹⁵⁴ Hz. Peygamber’in koyduğu yasaklardan ikincisi, Cahiliye döneminden beri uygulanagelen, âdil ve güvenilir bir piyasanın oluşmasını engelleyen bazı alışveriş şekilleriyle ilgilidir. Hadis kaynaklarının alışverişle ilgili kısmı olan “buyû” bölümünde ayrıntılı bilgilerin mevcut olduğu bu yasakların başlıcaları şunlardır: 1) Genelde kumaş türü mallarda yapılan ve alıcı ile satıcının karşılıklı olarak ürünü birbirlerine atmalarıyla gerçekleşen satış (münâbeze/المناذبة),¹⁵⁵ 2) Müşterinin almak istediği mala elle dokunması suretiyle yapılan satış (mülâmese/الملامسة),¹⁵⁶ 3) Ağaçtaki yaş hurmanın tahmin edilmek suretiyle kuru hurma karşılığında satılması (müzâbene/ المزبنة)¹⁵⁷ 4) Birkaç gün boyunca sağlıktan

¹⁵² Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 113. Nebatilerin Medine’deki ticareti için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 640.

¹⁵³ Zehebî, *Siyer*, I, 536, 547; İbn Sa’îd, *Tabakât*, IV, 89; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 141.

¹⁵⁴ Asr-ı saâdetten sonra çarşılarda sabit yerler inşa ederek kendilerine ayrıcalık sağlamak isteyenler olmuş fakat Hulefâ-yi Râşidîn bunlara karşı Hz. Peygamber’in yaptığı gibi kararlı tutum sergileyerek izin vermemiştir. Bkz. Kallek, *Asr-ı Saâdet’te Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 196.

¹⁵⁵ Taberî, *Tarih*, III, 360; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 298. Hadis rivayetleri için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Büyü”, 62-63; Müslim, *Sahih*, “Büyü”, 1-3; Tirmizî, *Sünen*, “Büyü”, 69; Nesâî, *Sünen*, “Büyü”, 23; İbn Mâce, *Sünen*, “Ticârât”, 12. Münâbeze için bkz. Erdoğan, *Hukuk ve Fıkah Terimleri Sözlüğü*, s. 41.

¹⁵⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 265. Hadis rivayetleri için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Büyü”, 62-63; Müslim, *Sahih*, “Büyü”, 1-3; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Büyü”, 24; Tirmizî, *Sünen*, “Büyü”, 69; Nesâî, *Sünen*, “Büyü”, 23-26. Mülâbese için bkz. Erdoğan, *Hukuk ve Fıkah Terimleri Sözlüğü*, s. 41.

¹⁵⁷ Kurtubî, Muhammed b. el-Ferec (ö. 497), *Akdiyetü Rasûlillah*, Dârü’l-Kütübî’l-Arabî, Beyrut 1426, s. 132; Sakatî, Muhammed b. Ebû Muhammed (ö.), *Âdâbü’l-Hisbe*, Paris 1931, s. 4. Hadis rivayetleri için bkz. İmam

bekletildikten sonra çarşıya çıkarılması suretiyle hayvanın satılması (tasriye/ التصرية)¹⁵⁸ 5) Gerçekten alıcı olmadığı halde anlaşmalı üçüncü kişinin müşteri gibi davranarak yüksek fiyat vermesi suretiyle satış (neceş / النجش),¹⁵⁹ 6) Piyasa araştırması yapmadan satıcının şehir dışında karşılanması suretiyle malın satın alınması (telakki'r-rukban/ تلقي الركبان).¹⁶⁰ Görüldüğü gibi, bu yasaklar hem malın belirsizliğini ortadan kaldırmakta hem de müşterinin alışveriş yaparken cayma hakkının (muhayyerlik) kısıtlanmasının önüne geçerek tüketiciyi koruma altına almaktadır.¹⁶¹

Alışverişlerde ve hukukî işlemlerde konan temel yasaklardan biri diğeri faiz yasağıdır.¹⁶² Asr-ı saadetin Medine döneminin sonlarında faizli işlemlere yasak getirilmiş,¹⁶³ faiz alacağından vazgeçmekte zorlananlar olunca, daha önceden yapılmış ve faiz şartı konmuş sözleşmelerin şart iptal edilerek yürütülmesi aksi halde geçersiz sayılacağı yine ayetlerle açıklanmıştır.¹⁶⁴ Faiz yasağı sadece Müslümanları değil, toplumun diğer inanç gruplarını da kapsayacak şekilde uygulanmış, onlarla bu yasağa uymalarının gerekliliği hakkında antlaşmalar imzalanmış ve antlaşmaya aykırı hareketler savaş sebebi sayılmıştır.¹⁶⁵ Böylece faiz yasağıyla birlikte, başta toplumun en zengin kesimi olan Yahudilerin sömürü düzenleri bozulmuş, zekât kurumunun işletilmesi yoluyla karşılıksız kredi imkânları sağlanmış, piyasada İslamî ilke ve değerlerin hâkim olması sayesinde Müslümanların kısa sürede güçlenmesi mümkün olmuştur.¹⁶⁶

Daha fazla kâr elde etmek amacıyla elindeki malı insanların çok ihtiyacı olduğu halde satmayıp bekletmek, bir anlamda karaborsacılık yapmak anlamına gelen “ihtikâr”ın yasaklanması da, haksız kazancın önlenmesi amacıyla pazarlara yapılan müdahalelerdendir.¹⁶⁷ Hz. Peygamber ihtikâr yasağı bağlamında “*Dışarıdan mal getiren (câlib) rızıklandırılmıştır. İhtikâr yapan (muhtekir) ise lanetlenmiştir*”,¹⁶⁸ buyurmuştur.

Mâlik, *Muvatta*, “Buyû”, 23-25; Buhârî, *Sahih*, “Buyû”, 75; Müslim, *Sahih*, “Buyû”, 59; Ebû Dâvud, *Sünen*, “Buyû”, 31; Tirmizî, *Sünen*, “Buyû”, 14.

¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Dâru Âlemi'l-Fevâid, Mekke, 1428, II, 631. Hadis rivayetleri için bkz Buhârî, *Sahih*, “Buyû”, 64-65; “Şurût”, 11; Müslim, *Sahih*, “Buyû”, 12; Nesâî, *Sünen*, “Buyû”, 16; İbn Mâce, *Sünen*, “Ticârât”, 42.

¹⁵⁹ Sakatî, *Âdâbü'l-Hisbe*, s. 4, 60; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 77. Hadis rivayetleri için bkz. Buhârî, *Sahih*, “Buyû”, 60; Müslim, *Sahih*, “Buyû”, 13; Nesâî, *Sünen*, “Buyû”, 16-17; İbn Mâce, *Sünen*, “Ticârât”, 14; İmam Mâlik, *Muvatta*, “Buyû”, 97.

¹⁶⁰ Buhârî, *Sahih*, “Buyû”, 64, 71-72; “İcâre”, 14; Müslim, *Sahih*, “Buyû”, 11, Nesâî, *Sünen*, “Buyû”, 18; Ebû Dâvud, *Sünen*, “Buyû”, 46. Yasaklanan diğer alışverişler için bkz. Kurtubî, *Akdıyetü Rasûlillah*, s. 84 vd.; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 77 vd.

¹⁶¹ İslam'da tüketicinin korunması hakkında bkz. Mustafa Kisbet, *İslam Hukukunda Tüketicinin Korunması*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2015, s. 23 vd.

¹⁶² Bakara Suresi, 2/275-276. Ayetlerin sebab-i nüzulü bağlamında dönemin ticari faaliyetleri hakkında bkz. Süleyman Uludağ, *İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, s. 27 vd.

¹⁶³ Kamil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercümesi*, VI, 389.

¹⁶⁴ Bakara suresi, 2/278-279. Bu ayetler Tâifli Amr b. Avf oğullarının Mekkeli Muğire oğullarından faiz alacağını istemesi üzerine inmiştir. Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 972.

¹⁶⁵ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 204; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 75

¹⁶⁶ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 257.

¹⁶⁷ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 287; Bayındır, *Ticaret ve Faiz*, s. 134-135.

¹⁶⁸ İbn Mâce, *Sünen*, “Ticâret”, 6; Dârimî, *Sünen*, “Büyü”, 12.

4.8. Kullanılan Paralar

Hız. Peygamber zamanında Medine’de mahallî para biriminin kullanıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kaynaklardaki bilgiler, o dönemdeki ticarî işlemlerde yaygın olarak kullanılan en değerli para biriminin Bizans altınından basılan “dinar” olduğunu göstermektedir.¹⁶⁹ O yıllarda Medine’de kullanılan dinar, Grek-Latin menşeli denariustan (aureus) Arapça’ya geçmiş ve İslâm dünyasında genel olarak altın para karşılığında kullanılmıştır. Ağırılığı bir miskal olarak darbedildiğinden dinara (çoğulu denânîr) miskal de denmiştir. Constantin tarafından solidus adıyla basılan nizamî olarak 4,5479 gr. ağırlığındaki bu altın sikke, Câhiliye devrinde Suriye ile ticarî münasebetlerde bulunan Mekkeliler tarafından da kullanılmıştır.¹⁷⁰

Medine’de yaygın olarak kullanılan bir diğer para birimi ise İran gümüşünden basılan “dirhem”dir. Dirhem ile dinar arasındaki değer oranı 1/10’dur. Buna göre bir dinar on dirhem etmektedir. Ancak Medine’de o dönemde bütün para birimlerinin aynı değerde olmadığı, tartılan madeni paraların yenilerinin kullanılmış ve eskimiş olanlarından daha değerli sayıldığı kaydedilmiştir. Bu sebeple de adı geçen iki para biriminin serbest kura sahip olduğu ve Medine’de o dönem kendiliğinden gerçekleşen bir ondalık sisteminin varlığından bahsedilebileceği sonucuna ulaşılmıştır.¹⁷¹

Medine’de dinar ve dirhem yanında daha az değerli sayılan bakır veya bronz gibi metallere yapılmış “fels” (çoğulu fülüs) adında madeni paralar da kullanılmıştır. İslâmiyet’in ilk devirlerinden itibaren basılan bu paraların ismi, Latince “follis” kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Bu para birimi, ilk dönemlerde 30 gr. ağırlığında iken zamanla ağırlıkları hızlı bir şekilde azalmaya başlamış ve Müslümanların Suriye’yi fethi sırasında 6 gr. kadar düşmüştür. En eski İslâm bakır sikkesi (fels) 638 yılında Dimaşk’ta basılmıştır.¹⁷² Bu dönemde çok yaygın olmamakla birlikte, “dânek/dânîk” (دانك) ve “kîrat” (قيراط) adı verilen ağırlık ölçüleri de para birimi olarak kullanılmıştır.¹⁷³

4.9. Ticaret Mallarının Vergilendirilmesi

Hız. Peygamber döneminde zekât ve sadaka kavramları devlete ödenen vergi anlamındaki malî mükellefiyetlerin ortak adı olarak kullanılmıştır. Bu kavramlar Mekke döneminde ortaya çıkmış, Medine döneminde devletin teşkil edilmesiyle birlikte çoğunlukla kabul edilen görüşe göre hicrî ikinci yıldan itibaren kurumsal halini almıştır.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 114.

¹⁷⁰ Suriye ile yapılan ticaret dolayısıyla (Kureyş 106/1-2) İslâmiyet’ten önce Araplar tarafından bilinen ve kullanılan Bizans dinarı, İslâm’ın doğuşu ve yayılışı sırasında bir süre daha tedavülde kalmış orijinal İslâmî sikke olarak ilk dinar Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından 77 (696) yılında darbedilmiştir. Bkz. Halil Sahillioğlu, “Dinar”, *DİA*, IX, 352.

¹⁷¹ Hamidullah, “Asr-ı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I, 114. Dirhem için ayrıca bkz. Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *DİA*, IX, 368 vd.

¹⁷² Fels hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Artuk, “Fels”, *DİA*, XII, 309 vd.

¹⁷³ Kallek “Danek”, *DİA*, VIII, 457-458; a.m.f., “Kîrat”, *DİA*, XXV, 437-439.

¹⁷⁴ Zekâtın hangi yılda vergi mükellefiyeti şeklini aldığı hakkındaki tartışmalar için bkz. Erkal, *İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, s. 57.

Ticaret malının zekâtı hususunda Hz. Peygamber'in uygulamalarına ¹⁷⁵ bakıldığında para ve ticaret mallarından ödenmesi gereken vergi oranının 1/40 (%2,5) olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁶ Yine maden veya define vergisi 1/5 (%20) oranında tespit edilmiştir.¹⁷⁷ Ticaret mallarının pazarlara götürülmesi esnasında Arap yarımadasındaki kabile ve şehir devletleri bu mallardan panayirlarda 1/10 oranında vergi almışlardır. Dolayısıyla gümrük vergisi cahiliye döneminde de bilinen bir vergidir.¹⁷⁸ Gümrük vergisinde uygulamanın bu şekilde olmasına karşın, Hz. Peygamber'in Medine'de kurduğu yeni pazar için "sabit yerler edinilmemesi" ve "buraya gelip mallarını günübürlük sergileyenlerden ücret alınmaması" şeklindeki talimatları uyarınca, pazar yeri vergisi alınmamıştır.¹⁷⁹ Hz. Peygamber kendisine tabi olan kabileler arasındaki gümrük vergisinin kaldırılmasını şart koşarak adeta gümrük birliğini uygulamıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 29; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Zekât", 3.

¹⁷⁶ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 32; Tirmizî, *Sünen*, "Zekât", 3; İbn Mâce, *Sünen*, "Zekât", 4.

¹⁷⁷ Buhârî, *Sahih*, "Zekât", 66, 32; Müslim, *Sahih*, "Hudud", 45; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "İmâre", 40.

¹⁷⁸ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 13;

¹⁷⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 15; Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 246. Hz. Peygamber böylece daha Medine döneminin başlarında bu pazar yerinde fiyatlara yansıtılmak suretiyle tüketiciye yüklenecek olan "pazar resmini" kaldırmıştır. Erkal, "Asr-ı Saadette Vergi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, II, 306. Hz. Peygamber'in pazar yeri için vergi muafiyeti uygulamasını Ukâz'da gözlemlediği ve benimsediği hakkında bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 322, 339, 492.

¹⁸⁰ Muhammed, Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963, s. 117.

Sonuç

İslam dininin temel kaynakları, iktisadın doğru ve orta yolun takip edilmesi şeklinde anlaşılmasını gerekli kılmıştır. Dinin en doğru ve güzel uygulama örneği olan Hz. Peygamber de dünya ve ahiret işlerinde orta yolu izlemiş, sürekli ahiret işleriyle uğraşarak dünyayı ihmal etmediği gibi dünya işlerine dalıp ahirete yönelmeyi de terk etmemiştir. Netice itibarıyla Hz. Peygamber itidal insanı olmuş, insanlığa da yaşantısıyla ve sözleriyle bunu salık vermiştir. İslam'ın getirdiği ve insanların uygulayarak geliştirecek olduğu iktisadî model, sorunun tespitinde ve sunduğu çözümlerde başarılı olmuştur. Bunun en açık örneği, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettikten sonra şehrin sosyal yapısına dair sorunları çözmedeki başarısı yanında iktisadî düzeyi kısa sürede nereden alıp nereye çıkardığıdır. Hicretten önce kanlı bıçaklı olan Arap kabileleri öncelikle kardeşlik hukuku (muâhât) çerçevesinde bir araya getirilmiştir. Ardından pazarlara tedricen yapılan fakat makul ölçülerdeki piyasa serbestisini bozmayan müdahalelerle iktisadî hâkimiyetin Müslümanların eline geçmesi sağlanmıştır. Bütün bunlar olup biterken, daha sonraları “maslahat/makâsıd” başlığı altında kaynaklara konu olacak şekilde hayatın tüm alanlarında şahısların maddî ve manevî değerlerine önem verilmiş, hakları korunmuştur. Bu aşamadan sonra nihayet İslamî değerlerle sürdürülen piyasaya işlemleri siyasî hâkimiyetle bütünleşmiş ve Medine Müslümanların başkenti haline gelmiştir.

Medine şehri cahiliye döneminden bu yana Arabistan yarımadasının coğrafi koşullarının ve ikliminin sunduğu imkânların azlığına rağmen, tarıma elverişli arazileriyle ve halkının tarım sektöründe uzmanlaşmış olmasıyla tanınmıştır. Başta hurma, arpa, üzüm gibi temel gıda maddelerinin üretiminin yapıldığı şehirde, en azından tüketim amaçlı bir tarım faaliyetinin yürütüldüğü görülmüştür. Tahıl, meyve, sebze gibi temel gıda maddelerinin üretiminin şehirdeki tüketimi her zaman karşılamadığı, şehre özellikle Nebâtîler vasıtasıyla yiyecek ithal edilmesinden anlaşılmaktadır.

Çölün zorlu yaşam koşullarına dayanarak bedevîlerin hayvancılıkla uğraşması, Arabistan yarımadasında sadece et, süt gibi başlıca hayvanî ürünlerin temin edilmesini sağlamamış, hayvancılık ve buna bağlı iş kollarında çalışanların da geçim kaynağı olmuştur. Bedevîlerin öncelikle kendileri, yaşam tarzlarının gereği olarak hayvanın mümkün olan her ürününden gıda, barınak, giysi, kap kacak şeklinde istifade etmişlerdir. Hadarîler de panayır (sûk/çarşı) adı verilen pazarlara bedevîlerin getirdikleri hayvanî ürünleri satın almak suretiyle dericilik, dokuma gibi mesleklerde hayvancılığa bağlı kalmışlardır.

Pazarlar hem cahiliye hem de Hz. Peygamber döneminde başta ticarî olmak üzere sosyal hayatın merkezleri vazifesini görmüştür. Yerli üretimin oluşturduğu iç pazarların yanı sıra ithal ürünlerin yer aldığı uluslararası mahiyetteki büyük ticaretin kalbini teşkil etmiştir. Zira Arabistan'ın coğrafi konumu, kervanların takip ticaret yollarının keşişim noktalarında bulunmasını sağlamış, bu da bölgenin stratejik önemi daha da artırmıştır.

Ticaret kervanları, eskiden olduğu gibi Hz. Peygamber döneminde de şahıs ya da kabile servetinin sermayeye dönüştürülmüş halini temsil etmektedir. Ticaret antlaşmaları (ilâf), Mekkeli tacirlerin diğer kabilelerin oluşturduğu ticaret kervanlarına nispetle daha

güvenlikli yolculuk yaptıklarını göstermektedir. Onların bu şekildeki ticarî seferleri, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretten sonra ticaret kervanlarının geçeceği yerleri kontrolü altında tutup Mekke'ye iktisadî baskı yapma siyaseti güdünceye kadar devam etmiştir. Mekkelilerin tepkileri Hz. Peygamber'in bu konuda başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Güzergâhın uzun ve baskın, yağma tehlikeleriyle dolu olması, muhafız birliği olmadan yola çıkılmamasını gerektirmiştir. Böylece kervan muhafızlığı adında bir iş kolu meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra yanlış yollara sapmamak için rehberler, yolculuğun sıkıntısını bir nebze olsun azaltmak ve develeri nağme (hüdâ) ile sevk için hâdiler de istihdam edilmiştir. Kervanların geçeceği yolların üzerinde yaşayan kabileler de konaklama esnasında su, ot, yakacak odun temin etmek suretiyle geçimlerine katkı sağlamışlardır.

H.z. Peygamber toprak ürünlerinden öşür, hayvanlardan değişen oranlarda ve ticaret ürünlerinden kırkta bir oranında zekât almıştır. İslamî hükümlerin uygulanacağı ve Müslümanların hâkim olduğu pazarların rağbet görmesi amacıyla günlük gelip satış yapacaklardan ayakbastı parası almamıştır. Faizli işlemlere son vermiş, çakıl taşı atma, üzerine elbise bırakma gibi satışları yasaklayarak tüketici haklarının korunmasına yönelik tedbirler almıştır.

Kaynaklar

- Abdülbâkî. Muhammed Fuâd. (1996). *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Açık. Fatih. (2015). "Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı". *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*. 52. s. 285-309.
- Ağırman. Mustafa. (1997). "Hâris b. Ka'b". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVI. 197-198.
- Ağırman. Mustafa. (1998). "Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırma ve Hicret Projesi". *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler*. I/2: 57-85.
- Ahmed b. Hanbel. Ahmed Muhammed b. Hanbel (1992). *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları. Akgül. Ahmet. (2001). *Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticarî Hayat*. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Şanlıurfa.
- Algül. Hüseyin. (1995). "Fedek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XII. 294-295.
- Algül. Hüseyin. (1998). "Himyerîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVIII. 62-63.
- Apak. Âdem. (2007). "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine". *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*. [İslami İlimler Dergisi Yayınları]. 315-324.
- Apak. Âdem. (2014). *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Artuk. İbrahim. (1995). "Fels". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XII. 309-311. Askerî. Hasan b. Abdullah. (ty.). *Kitâbü Cemhereti'l-Emsâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Âşur. Muhammed Tahir. (1988). *İslam Hukuk Felsefesi*. (Çev. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan). İstanbul: İz Yayınları.
- Ateş. Ali Osman. (2007). "Asr-ı Saadette Dinler ve Gelenekler". *Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Avcı. Casim. (2002). "Kureyş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXVI. 442-444.
- Aydınlı. Abdullah. (1994). "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. X. 266-269.
- Azizova. Elnure. (2011). *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Yayınları.
- Azizova. Elnure. (2012). "Teyma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLI. 53-54.
- Azizova. Elnure. (2012). "Ukâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLII. 61-62. Azizova. Elnure. (2012). "Vâdilkurâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLII. 421-423.
- Bayındır. Abdülaziz. (2016). *Ticaret ve Faiz*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- Belâzûrî. Ahmed b. Yahya b. Câbir. (1988). *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl.
- (1996). *Ensâbü'l-Eşrâf*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- Berkî. Ali Himmet. (1982). *Mecelle*. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Berrû. Tevfik. (2001). *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- Beyhakî. Ahmed b. Hüseyin. (1405). *Delâilü'n-Nübüvveti ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Şerîati*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bilge. Mustafa L. (2013). "Yemâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLIII. 399-400.
- Bilmen. Ömer Nasuhi. (1973). *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınları.
- Bilmen. Ömer Nasuhi. (1990). *Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınları.
- Bozkurt. Nebi. (1993). "Çadır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VIII. 158-162.
- Bozkurt. Nebi. (1998). "Hurma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVIII. 391-393.
- Bozkurt. Nebi. (2000). "İs Seriyyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXII. 465.
- Bozkurt. Nebi-Küçükaşçı. Mustafa Sabri. (2003). "Medine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXVIII. 305-311.
- Bozkurt. Nebi-Küçükaşçı. Mustafa Sabri. (2003). "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXVIII. 555-563.
- Buhârî. Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil. (1992). *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Buhl. Fr. (1993). "Medine". *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. VII. 460.
- Cahız. Amr b. Bahr. (1410). *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hülân*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl.
- Cahız. Amr b. Bahr. (1423). *er-Resâilü'l-Edebiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl.
- Cevad Ali. (2001). *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*. Beyrut: Dâru's-Sâkî.
- Çubukçu. Asri. (1992). "Buas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VI. 340.
- Dârimî. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. (1991). *Sünenü Dârimî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem.
- Davudoğlu. Ahmed. (1983). *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Ebû Ceyb. Sa'dî. (1982). *el-Kâmûsu'l-Fıkhiyye*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- Ebû Dâvûd. Süleymân b. Eş'as b. İshâk. (1992). *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Ubeyd. Kâsım b. Sellâm. (1989). *Kitâbü'l-Emvâl*. Kahire: Dâru's-Şurûk.
- Ebû Ubeyde. Ma'mer b. el-Müsennâ. (1986). *Kitâbu'l-Hayl*. Kahire: Mektebetü'n-Nahda.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ. Muhammed b. Hüseyin (2000). *el-Ahkamu's-Sultaniyye*. Beyrut: Dâru'l-İlmiyye.
- Erdem. Sargon. (1989). "Amalika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. II. 556-558.
- Erdoğan. Mehmet. (1998). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Erkal. Mehmet. (2007). "Asr-ı Saâddette Vergi". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Erkal. Mehmet. (2007). "Öşür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXIV. 97-100

- Erkal. Mehmet. (2009). *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Erkal. Mustafa. (1993). *Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları.
- Eskicioğlu. Osman. (1989). *Nüzulünden İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Esmâî. Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureb. (2003). *Kitâbu'l-İbil*. Dımaşk: Dâru'l-Beşâir.
- Ezdî. Ebûbekr Muhammed b. Hasan. (1987). *Cemheratü'l-Lüğa*. Beyrut: Dâru'l-İlm.
- Ezherî. Muhammed b. Ahmed. (2001). *Tehzîbü'l-Luğa*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Ezrakî. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. (1995). *Ahbâru Mekke Vemâ Cae fihâ Mine'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Endelüs.
- Fâsî. Muhammed b. Ahmed. (2000). *Şifâü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Fayda. Mustafa. (1993). "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VII. 17-19.
- Fayda. Mustafa. (1998). "Abdullah b. Cüd'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. I. 93-94.
- Fayda. Mustafa. (2006). "Nesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXII. 578-579.
- Ferâhidî. Halil b. Ahmed. (ty.). *Kitâbü'l-Ayn*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl.
- Fîrûzâbâdî. Muhammed b. Yakûb. (2005). *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Gazâlî. Muhammed b. Muhammed. (1989). *İhyâu Ulûmiddîn*. (Çev. Mehmet A. Müftüoğlu). İstanbul: Tuğra Neşriyat.
- Grohmann. A. (1993). "Öşür". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımev. IX. 482.
- Habergetiren. Ömer Faruk. (2015). *İslam Hukukunda Sermaye ve Sermaye Hareketleri*. İstanbul: Kitabî Yayınları.
- Halife b Hayyât. Ebû Amr. (1397). *Târîhu Halîfeti İbn Hayyât*. Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Hamevî. Şihâbüddîn Ebû Abdullah. (1995). *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Hamidullah. Muhammed. (1962). "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin Diplomatik Münasebetleri". (Çev. İsmail Cerrahoğlu). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9/6: 213-222.
- Hamidullah. Muhammed. (1963). *İslam'da Devlet İdaresi*. (Çev. Kemal Kuşçu). İstanbul: Ahmed Said Matbaası.
- Hamidullah. Muhammed. (1998). "Hayber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVII. 20-22.
- Hamidullah. Muhammed. (2007). "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-Ekonomik Hayat". (Çev. İhsan Süreyya Sırma). *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Hatiboğlu. İbrahim. (2006). "Muhayrik en-Nadrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXI. 22.
- Hemdânî. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed. (1884). *Sıfatü Cezirati'l-Arab*. Leiden: Matbaatü Beril.

- Hemdânî. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed. (2004). *el-İklîl min Ahbâri'l-Yemen ve Ensâbi Himyer*. San'a: Vizâratü's-Sekâfe ve's-Seyâha.
- Hittî. Philip K. (1989). *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. (Çev. Salih Tuğ). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İbn Asâkir. Ali b. Hüseyin. (2000). *Mu'cemü's-Şuyûh*. Dımaşk: Dâru'l-Beşâir.
- İbn Habîb. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb. (2010). *el-Muhabber*. Beyrut: Dâru'l-Âfâk.
- İbn Hacer. Şihabüddin Ahmed b. Ali. (1853). *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. Kahire: Dâru't-Türâs.
- İbn Haldûn. Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. (2017). *Mukaddime*. (Haz. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İbn Hallikân. Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. (ty.). *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâ'u Ebnâi'z-Zamân*. Beyrut.
- İbn Hazm. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. (1983). *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kürûbi'l-İlmiyye.
- İbn Hibban. Muhammed b. Hibban b. Ahmed. (1417). *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*. Beyrut: Kütübü's-Sekafiyye.
- İbn Hişâm. Ebû Muhammed Cemalüddîn Abdülmelik. (1955). *es-Siretü'n-Nebeviyye*. Kahire: Matbaatü Mustafa.
- İbn Kesîr. Ebû'l-Fidâ İsmail b. Şahabiddîn. (1976). *es-Siretü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- İbn Kesîr. Ebû'l-Fidâ İsmail b. Şahabiddîn. (1981). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif.
- İbn Kuteybe. Abdullah b. Müslim. (1992). *el-Maârif*. Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbn Mâce. Muhammed b. Yezîd (1997). *Sünenü İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Manzûr. Cemâlüddîn Muhammed. (1994). *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Rüşd. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. (1985). *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesit*. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İbnü'l-Cevzî. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. (1992). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî. *Turuku'l-Hükmiyye fî's-Siyâseti's-Şerîyye*. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid.
- İbnü'l-Esîr. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. (1997). *el-Kâmil fî't-Târih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.
- İsfahani. Muhammed b. Amr. (1986) *el-Mecmûu'l-Muğîs fî Ğarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadis*.
Cidde: Dâru'l-Medenî.
- Kalkaşendî. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali. (1980). *Nihâyetü'l-Ereb fî Marifeti Ensâbi'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî.
- Kallek (1993). "Danek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VIII. 457-458.
Kallek (1997). *Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayınları.
- Kallek (2002). "Kırat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXV. 437-439.
- Kallek (2006). "Müd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXI. 457-459.
- Kallek (2007). "Pazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXIV. 194-203.

- Kallek (2007). “Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi”. Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Kapar. M. Ali. (1996). “Gıfâr (Benî Gıfâr)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XIV. 49.
- Kapar. M. Ali. (2007). “Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler”. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Karaçam. İsmail. (1990). *Sonsuz Mucize Kur'an*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Kârî. Nureddin Ali. (2002). *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Lüban: Dâru'l-Fikr.
- Kayhan. Veli. (2006). “Kur'an'a Göre İsrâf ve İktisat”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 6/2. s. 149-195.
- Keskioğlu. Osman. (1989). *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kisbet. Mustafa. (2015). *İslam Hukukunda Tüketicinin Korunması*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları.
- Koçyiğit. Tahsin. (2015). “Asabiyetten Uhuvvete-Medine’de Hz. Peygamber’in (SAV) İslâm Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. I/41: 9-42.
- Köksal. Asım. (1987). *İslam Tarihi*. İstanbul: Şamil Yayınları.
- Köksal. İsmail. (2003). “İslam Hukuku Açısından İsrâf Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Marife Dergisi*. 1. s. 201-210.
- Kurt. Halil. (2013). “Yemen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLIII. 400-401.
- Kurtubî. Muhammed b. el-Ferec. (1426). *Akdiyetü Rasûlillah*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.
- Küçüktaşçı. Mustafa Sabri. (1997). “Harre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVI. 244-245.
- Küçüktaşçı. Mustafa Sabri. (1998). “Hicaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVII. 432-437.
- Küçüktaşçı. Mustafa Sabri. (2010). “Tâif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXIX. 443-447.
- Lecker. Michael. (2004). “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarları Üzerine”. (Çev. Ahmet Turan Yüksel). *İstem*. 2/4: 247-256.
- Mahmudov. Elşad. (2009). “Sifülbahr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXVII. 156-157.
- Mahmudov. Elşad. (2010). *Sebepler ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber’in Savaşları*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Mahmudov. Elşad. (2012). “Uşeyre Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XLII. 229-230.
- Makdisî. Muhammed b. Ahmed. (1991). *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- Makrîzî. Ahmed b. Ali. (1999). *İmtâu'l-Esmâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mâverîdî. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. (2000). *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadis.

- Meydânî. Ahmed b. Muhammed. (1972). *Mecma'u'l-Emsâl*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Miras. Kamil. (1984). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Yedigün Matbaası.
- Müslim. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. (1981). *el-Câmiu's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesâî. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali. (1992). *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nevevî. Ebû Zekerriyya Muhyiddîn Yahya. (1392). *Şerhu Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Nüveyrî. Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed. (1423). *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye.
- Oğuz. Orhan. (1992). *İktisada Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Önkâl. Ahmet. (1988). "Abdurrahman b. Avf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. I. 157-158.
- Önkâl. Ahmet. (2001). "Karede Seriyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXIV. 487.
- Önkâl. Ahmet. (1992). "Buvât Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VI. 478.
- Önkâl. Ahmet. (1993). "Cürhüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VIII. 138.
- Önkâl. Ahmet. (2006). "Mustalik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXI. 360-361.
- Özaydın. Abdülkerim. (1996). "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XIV. 386-389.
- Özkuyumcu. Nadir. (2007). "Asr-ı Saaddette Yahudiler İle İlişkiler". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Râzî. Ebû Abdullah Zeynüddîn. (1999). *Muhtârü's-Sihah*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Râzî. Fahrreddîn Muhammed b. Ömer. (1992). *Mefâtihu'l-Gayb*. (Çev. Komisyon). Ankara: Çağ Yayınları.
- Sadr. Muhammed Bakr. (1993). *İslam Ekonomisinin Genel Yapısı*. (Çev. Mehmet Keskin. Sadeddin Ergün). Ankara: Rehber Yayınları.
- Safa. Mustafa. (2015). *Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Safedî. Selâhaddîn Halil b. İzziddîn Aybeg. (2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Sahillioğlu. Halil. (1994). "Dinar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. IX. 352-355.
- Saîd el-Efgânî. (1960). *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*. Dımaşk.
- Sakatî. Muhammed b. Ebû Muhammed. (1931). *Âdâbü'l-Hisbe*. Paris.
- Sem'ânî. Abdülkerim b. Muhammed. (1962). *el-Ensâb*. Haydarâbâb: Meclisü Dâirati'l-Maârifî'l-Osmaniyye.
- Semhüdfî. Ali. b. Abdullah b. Ahmed. (1999). *Vefâü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Siddiki. S. A. (1968). *İslam Devletinde Mali Yapı*. (Çev. Rasim Özdenören). İstanbul: Fikir Yayınları.
- Siddikî. Muhammed Necatullah. (1984). *İslam Ekonomi Düşüncesi*. (Çev. Yaşar Kaplan). İstanbul: Bir Yayınları.
- Soysaldı. Mehmet. (2005). "Kur'an'da İsrâf Kavramı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18-19. s. 93-120.
- Sönmez. Âbidin. (1984). *Rasûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri*. İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Şafak. Ali. (1992). *Hukuk Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları.
- Taberânî. Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. (ty.). *el-Mu'cemü'l-Evsat*. Kahire: Dâru'l-Harameyn.
- Taberî. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. (1387). *Târîhu Taberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs.
- Taylan. Muslihiddin Adil. (2017). *İlm-i İktisâd*. (Transkripsiyon. Emine Öztürk). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Tilimsânî. Muhammed b. Ebubekr. (1983). *el-Cevheratü fî Nesebi'n-Nebiyi ve Ashabihi'l-Aşerati*. Riyad: Dâru'r-Rifâî.
- Tirmizî. Sünen. Ebûlsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. (ty.) *Sünenü Tirmizî/el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Tuğ. Salih. (1984). *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Uludağ. Süleyman. (1988). *İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ünlü. Nuri. (1992). *İslam Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Vâkidî. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. (1989). *el-Meğâzî*. Beyrut: Dâru'l-A'lemi.
- Yazır. Elmalılı Hamdi. (1982). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Yeniçeri. Celal. (1980). *İslam İktisadının Esasları*. İstanbul: Şamil Yayınları.
- Yezidî. Muhammed b. Abbas. (1938). *el-Emâlî*. Haydarâbâd: Matbaatü Cemiyetü Daru'l-Maârif.
- Yılmaz. Faruk. (2011). *İslam Ekonomi Felsefesi*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Yiğit. İsmail. (2009). "Sevik Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXVI. 585.
- Yiğit. İsmail. (2011). "Tebük Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XL. 228-230.
- Zebidî. Muhammed b. Muhammed. (ty.). *Tâcü'l-Arûs. min Cevâhiri'l-Kâmûs*. İskenderiye: Dâru'l-Hidâye.
- Zehebî. Muhammed b. Ahmed b. Osman. (2006). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Zemaşerî. Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr. (1987). *el-Müstaksâ fî Emsâli'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zübeyrî. Mus'ab b. Abdullah. (1982). *Nesebü Kureyş*. Kahire: Dâru'l-Maârif.